

Salme Nõmmik ja Eesti NSV majandusgeograafia – võimalused ja valikud

ERKI TAMMIKSAAR

TÜ geograafia osakond, EMÜ teadusloo uurimise keskus

TAAVI PAE

TÜ geograafia osakond

OTT KURS

TÜ geograafia osakond

Sissejuhatus

Majandusgeograaf Salme Nõmmiku elust ja tööst on ilmunud nii juubeli- kui ka eriaartikleid,¹ meenutusi ja nekrolooge.² Suuresti on need kolleegide kirjutised põhinenud isiklikel mälestustel oma vanemast kolleegist, arhiivimaterjale pole enamasti kasutatud. Nõm-

¹ [O. Kurs] Juubilar on Salme Nõmmik. — Tartu Riiklik Ülikool. 1. märts 1985; Kolleegid ja õpilased. Salme Nõmmik 75. — Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat, 23. Tallinn, 1989. Lk 129–131; O. Kurs. Salme Nõmmik: aeg, ruum, ideed. — Akadeemia. 2002. 3. Lk 497–508; O. Kurs. Maateadusest Eestis. Geograafiast ja geograafidest 20. sajandil. — Õpetatud Eesti Seltsi kirjad VIII. Tartu, 2007. Lk 148–165; O. Kurs, R. Mällo. Salme Nõmmik: aeg ja ruum, ideed ja algatused. — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 37. Tallinn, 2010. Lk 189–216.

² [O. Kurs] Salme Nõmmik 3. III 1910 – 21. IX 1988. — Edasi. 24. september 1988; [O. Kurs]. Salme Nõmmik [Nekroloog]. — Tartu Riiklik Ülikool, 30. september 1988; U. Mereste. Majandusgeograafia *grand old lady* Salme Nõmmik *in memoriam*. — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 26. Tallinn, 1994. Lk 176–178.

miku teaduslikku tegevust Nõukogude Liidu ja Eesti NSV inimgeograafia kontekstis on samuti käsitletud.³ Hoolimata eelnimetatud artiklitest, kus on päris hästi analüüsitud Salme Nõmmiku elu ja teadustegevust, ei hinnata neis tema tööd tänini ühtemoodi. See tõdemus jäi kõlama ka Nõmmiku 100 aasta juubelile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil, mis peeti 2010. aasta märtsi algul Tartus. Konverentsil nimetati Salme Nõmmikut „läbi ja lõhki nõukogude inimeseks”, kes samas polevat tundnud „dialektilist materialismi”. Ühtaegu on Salme Nõmmikut peetud ka eesti majandusgeograafia suurkuju „Edgar Kanti teoreetilis-metodoloogilise uurimissuuna jätkajaks”⁴ Nõukogude Liidus, sealhulgas Eesti NSV-s viljeldud majandusgeograafias.

Siinne artikkel püüab allikandmete põhjal veel kord analüüsida Salme Nõmmiku tegevust ja vastata küsimusele, kas „läbi ja lõhki nõukogude inimene” võis robustselt sovetiseeritud Eesti NSV ärahirnutatud ühiskonnas alustada Kanti juurutatud statistiliste meetodite rakendamisega majandusgeograafias, jäädvustades end seeläbi vene majandusgeograafia klassikute hulgas.

Elulugu

Salme Nõmmik sündis 3. märtsil 1910 Viljandimaal Vana-Põltsamaa vallas Lebavere külas kooliõpetaja Jaan Mangelsoni (1860–1946, alates 1938 Maremäe) perekonnas üheksanda lapsena. Kindlasti etendas Salme Nõmmiku vaimsel kujunemisel määravat osa isa, kes oli lugupeetud kooliõpetaja ja seltskonnategelane. Jaan Mangelson oli õppinud kreiskoolis ja omandanud õpetajakutse Tartus eesti valakooliõpetajate seminaris.⁵ Õpetajaametit pidas ta 32 aastat, neist 30 töötas Lebaveres. Jaan Mangelsoni on iseloomustatud edumeelse ja kaugelenägeva pilguga inimesena.⁶

³ A. Marksoo. Mõningaid kokkuvõtteid ühiskonnageograafia arengust Tartu ülikoolis. — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 28. Tallinn, 1994. Lk 152–167; U. Pragi. 2005. Inimgeograafia N Liidus ja Eestis sõjajärgsel perioodil. — Asustus ja ränne Eestis. Uurimusi Ann Marksoo 75. sünnipäevaks. Tartu, 2005. Lk 9–33.

⁴ U. Mereste. Majandusgeograafia *grand old lady*. Salme Nõmmik *in memoriam*. — Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 26. Tallinn, 1994. Lk 177.

⁵ Koolijuhataja Friedrich August Wilhelm Hollmanni (1833–1900) järgi tuntud ka Hollmanni seminarina. Seminar tegutses aastatel 1873–87.

⁶ Homseid sünnipäevi. Jaan Mangelson 75-aastane. — Postimees. 23. august 1935.

Üheteistkümmelapselise pere (kaks surid lapseas) ülalpidamine oli keeruline ja seepärast pidid kõik varakult tööle hakkama. 1914. aastal päris isa Jaan vennalt laostunud 40 ha suuruse Altvälja talu Põltsamaa vallas Umbusi külas ja kogu pere kolis sinna, ehitades talu uuesti üles.⁷ Koolmeistritöö asemel tõusis esikohale taluperemehe amet. 1918. aastal suri sünnitusel ema Anna (snd 1869). Suuresti õdede majanduslikul toetusel õppis Salme Mangelson 1925–1929 väljapaistva eduga Põltsamaa ühisgümnaasiumi humanitaarharus. Gümnaasiumis omandatud algtõed kodumajapidamisest, käsitööst ja lapsehoidmisest tulid talle kasuks Teise maailmasõja aastail.⁸

Sügisel 1929 astus Salme Mangelson Tartu ülikooli õigusteaduskonna majandusteaduse osakonda, mille lõpetas kevadel 1933. Pikemat õpiaega ei võimaldanud õdede rahakott. Kokku kuulas ta ülikoolis 30 ainet, mis andsid praktilise majandusliku ning majandusõigusliku ettevalmistuse töötamiseks kas raamatupidajana, statistilise materjali analüüsijana või kaubatundmise alal.⁹ Kahel semestril kuulas Salme Mangelson ka noore õppejõu Edgar Kanti (1902–1978) loenguid ja tegi kaasa praktilisi harjutusi maailma majandusgeograafiast. Õpinguaastail kuulus Salme Mangelson Akadeemilisse Majandusteadlaste Seltsi ja Akadeemiliste Naiste Ühinguusse.

Praktiseerinud stuudiumi ajal Narva-Jõesuu Ühispangas ja Eesti Panga Paide osakonnas, töötas Nõmmik ülikooli lõpetamise järel juunist septembrini 1933 Eesti Pangas Tallinnas ning siis kuni märtsini 1934 ajutise abijõuna Eesti Statistika Keskbüroos. Seejärel teenis ta leiba tõlgina Leedu saatkonnas.¹⁰ 1934. aastal abiellus Salme Mangelson sõjaväelenduri Alfred Nõmmikuga (1905–1999) ning 1936. aastal sündis perekonda poeg Riho. Pärast lapse sündi ei läinud Nõmmik tööle. Tollaste töövõimaluste kohta kirjutab ta ühes 1940. aastate teisel poolel koostatud eluloos, et „... mitte omades sidemeid kodanlise Eesti majandusringkondades, ei õnnestunud mul leida [Tallinnas] kestvaid teenistust”.¹¹

⁷ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 3, 6.

⁸ EAA. 2100-1-10352. L 3, 4.

⁹ EAA. 2100-1-10352. L 18.

¹⁰ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 3, 4.

¹¹ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 6.

Kehvades oludes võrsunud Salme Nõmmik läks tööle 1940. aasta juulis (niisiis kohe pärast juunipööret), leides teenistust Eesti NSV kergetööstuse rahvakomissariaadi informatsioonibüroo sekretärina. Informatsioonibüroo juht oli juunikommunist, hilisem majandusteadlane ning akadeemik Arnold Veimer (1903–1977). Rahvakomissariaadis tegi Nõmmik kiiret karjääri: novembris 1940 kinnitati ta tekstiilitööstuse peavalitsuse vaneminspektoriks ning seejärel varustusosakonna juhataja asetäitjaks. 1941. aasta suvel Eestisse jõudnud sõda viis Nõmmikute pere lahku: mees viidi Tallinnast Nõukogude tagalasse, naine aga põgenes koos pojaga sõja jalust venna tallu Viljandimaal ning sealt edasi kodutallu Altväljal. Sügisel 1941 töötas Salme Nõmmik pangaametnikuna Põltsamaal, kust ta oma pärast sõda kirjutatud eluloo kohaselt vallandati „poliitilistel põhjustel [ning][--] okupatsioonipolitsei määras mulle asukohaks Põltsamaa valla Umbusi küla ja keeldus minule liiklemise luba andmast”.¹²

Altväljalt lahkumiseks hankis Nõmmik endale arstitõendi, et saada linnas alaealisele pojale paremaid elutingimusi.¹³ 1941. aasta lõpul koliski ta pojaga Tartusse, koduabiliseks õe Alide Rembali (1899–1979) juurde. Juunist 1942 juunini 1944 elati teise õe Leida Järveti (1912–?) juures Lehtse vallas, kus Nõmmik teenis elatist päevatöölise ja õmblustöötajana, väga lühikest aega ka õe asendajana Läpi algkoolis Järvemaal. Nähes kindlamat võimalust endale elatist teenida algklasside õpetajana, osales Salme Nõmmik juunis 1944 Viljandimaal Saarepeedis kutseta algkooliõpetajate täienduskursustel.¹⁴

Algklasside õpetajat Nõmmikust siiski ei saanud. Pärast Tartu minekut punavägede kontrolli alla läks ta uuesti ülikoolilinna õpetajast õe Alide Rembali juurde (õde sai 1946. a paleontoloogia- ja stratigraafiakateedri assistendiks). Õe vahendusel palus Salme Nõmmik endale majandustööd ülikooli majandusosakonna juhatajalt füüsik Anatoli Mitilt (1909–1980),¹⁵ keda õde oli tundnud kui gümnaasiumiõpetajat arvatavasti juba 1930. aastatest. Sõja keerises paljudest õppejõududest ning tugistruktuuride töötajatest ilma jäänud ülikool

¹² TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 6.

¹³ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 89.

¹⁴ TÜR KHO. 95-1. L 5.

¹⁵ A. Mitt. Käskkirjad, käskkirjad.... – Tartu Riiklik Ülikool. 12. jaanuar 1973; Anatoli Mitt. Meenutusi. Tallinn: Eesti Raamat, 1977. Lk 92.

Foto 1. Salme Nõmmik TRÜ majandusosakonna juhatajana 1945. aastal

vajas hädasti püüdlikke ja kõrgharidusega inimesi. Juba järgmisel päeval pärast palve esitamist – 20. novembril 1944 – sai Salme Nõmmikust ülikooli majandusosakonna raamatupidaja-arveametnik.¹⁶ Töökohal tutvus ta matemaatikust haldusprorektori Gerhard Rägoga (1892–1968). Rägo ja Mitt määrasidki vastse püüdliku ülikoolitöötaja edasise saatuse. Salme Nõmmik tegi lühikese ajaga silmapaistvat karjääri, tõustes ülikooli raamatupidaja kohalt majandusosakonna juhatajaks ning haldusprorektori abiks.¹⁷ Tal oli selleks eeldusi, sest nagu kirjutas ühes hilisemas iseloomustuses maateadlane Endel Varep (1915–1988), „... oli atesteeritav väga nõudlik [nii] enda kui ka üliõpilaste suhtes”.¹⁸ Salme Nõmmik osales ka ülikooli ametiühingu töös. Haldusprorektori juhatause all olnud elamufondist õnnestus tal saada kaks tuba Taara puistee majas nr 18.¹⁹

Haldusprorektori võimkonnas töötatud ajal tuli Nõmmikul vajaduse korral laadida rongist maha puukütet ülikoolile ning tegeleda põlevkivi kütmisel lagunenu ahjudega Vanemuise 46 õppehoones. Sügisel 1945 hakkas Nõmmik Rägo palvel haldusdirektori abina koguma infot

¹⁶ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 2.

¹⁷ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 4.

¹⁸ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 34–35.

¹⁹ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 19, vt ka: Anatoli Mitt. Meenutusi. Lk 40.

ülikooli allüksuste vajaduste kohta 1946. aastaks. Sellest „... ülikooli vajaduste koondist sai [Nõmmiku enda sõnul] tohutu suur kaust, mida tookordne hariduse rahvakomissar prof. J[üri] Nuut nimetas Nõmmiku piiblikks”.²⁰ Ülikoolis töötades paranes Salme Nõmmiku majanduslik olukord märgatavalt. See oli üks paljudest (kuid olulisimaid) põhjusi, miks ta ei tahtnud enam minna tagasi Tallinna, Nõukogude tagalast naasnud mehe juurde. 1948. aastal abielu lahutati.²¹

Veel enam kui võimekaid majandusinimesi vajas ülikool aga võimekaid õppejõude. Neid oli keeruline leida, sest osa oli põgenenud välismaale, osa aga hukkunud. Mitu eriala, sealhulgas geograafia, oli jäänud akadeemilisest kaadrist täiesti tühjaks. Selline olukord andis võimaluse ennast akadeemilises töös teostada inimestel, kellel muidu seda võimalust polnuks. Et lahendada ülikooli akadeemiliste koosseisude probleeme, asutati komisjon. Selle liikme haldusprorektor Rägo algatusel loodi 26. märtsil 1946 majandusgeograafia assistentuur. Komisjoni kirjas rektorile seisis: „Kandidaadina sellele [majandusgeograafia] kohale on geograafia kateedri juhataja poolt ette pandud senine haldusprorektori abi, majandusteadlane SALME NÕMMIK.”²² Päev enne seda otsust kirjutas Nõmmik geograafiakateedri juhataja kohusetäitjale Jakob Kentsile (1883–1947): „Nagu kuulen haldusprorektorilt, laiendatakse geograafia kateedri koosseisu ühe assistentuuuri võrra, mille töö oleks tulevikus suunatud eeskätt majandusgeograafiale. Palun Teie nõusolekut minu määramiseks sellele assistentuurile.”²³ Veel samal päeval tuli Kentsilt nõusolek.

16. aprillist 1946 kinnitati Salme Nõmmik Tartu Riikliku Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna geograafia-geoloogiaosakonna geograafia haru (kateedri) assistendiks. Esimesed konkreetset teated tema osavõtu kohta geograafiakateedri tööst võib leida kateedri koosolekust osavõtjate nimekirjas oktoobri algul 1946.²⁴ Maailma majandusgeograafia loengutega alustas Nõmmik 1947. aasta algul. Valik oli langenud õigele inimesele: Salme Nõmmik suutis end majandusgeograafia alal üles töötada. Poeg Riho Nõmmik on meenutanud: „Hakkas peale lausa

²⁰ TÜR KHO. 95-101. L 1–6; 95-4. L 12–13.

²¹ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 7.

²² TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 16.

²³ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 15.

²⁴ EAA. 5311-55-5a. L 5p-6.

hullumeelne töö. Hommikul, kui tõusin, oli ema juba töölaua taga, kui magama heitsin – laua taha ta minust jäi. Tuli asuda ette valmistama loenguid tervel real tema jaoks täiesti võõrastes distsipliinides.”²⁵ Nõmmiku iseloomustustest võib lugeda, et tal oli sageli nädalas 17 tundi loenguid.²⁶ Ühtlasi tuli hakata ette valmistama väitekirja.

Septembris 1948 kinnitati Salme Nõmmik majandusgeograafia vanemõpetajaks. 1949–1951 õppis ta marksismi-leninismi õhtuülikoolis, lõpetades selle kiitusega (1972–1975 õppis ta teist korda marksismi-leninismi õhtuülikoolis).²⁷ 1950. aastast taotleti – ning 1952. aastal avati – geograafiakateedri juures majandusgeograafia õppekava nii geograafiaõpetajate kui ka eriteadlaste ettevalmistamiseks. Kateedris tödeti 1952. aasta lõpul vajadust rajada füüsilise geograafia kateedri kõrvale ka majandusgeograafia kateeder (see oli olnud plaanis juba 1946. aastast).²⁸ Eesmärgi saavutamiseks taheti kutsuda kateedri juurde Tallinna polütehnilise instituudi õppejõuna ja kohakaasluse alusel ka teaduste akadeemia raamatukogu juhatajana töötanud Leo Tiik (1910–1996), kes 1954. aastal tuligi ülikooli.²⁹ Kateedri loomiseks oleks aga sellest jäänud väheseks, pealegi polnud Tiigil tollal veel teaduskraadi.

1953. aasta lõpul suunati Nõmmik aspirantuuri Leningradi ülikooli, sest geograafiakateeder ei saanud hoolimata korduvatest taotlustest ülikooli juhtkonnalt õigust anda kandidaadikraadi geograafia alal.³⁰ Kogu Nõukogude Liidus kinnitatud kava järgi sai ülikooli juures sooritada vaid kandidaadieksameid. Seda võimalust kasutas Salme Nõmmik aastail 1952–1953. Märtsis 1956 kaitses Nõmmik Leningradis oma esimese väitekirja. Sama aastal valiti ta dotsendi kohale ning varsti anti talle viieks aastaks (1959–1964) üliõpilasarühma juhendamise (kursusejuhendaja) ülesanded. Märtsis 1962 väljastati talle dotsendi kutsetunnistus. 1966. aastal tehti Nõmmikule ettepanek minna tööle teaduste akadeemia majanduse instituudi juurde.³¹ Seni majandusgeograafia õppe- ja uurimistööd juhtinud

²⁵ R. Nõmmik. Mälestusi emast. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 37. Tallinn, 2010. Lk 224.

²⁶ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 35.

²⁷ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 35, 43, 208.

²⁸ EAA. 5311-55-8. L 9p.

²⁹ EAA. 5311-55-24. L 6p.

³⁰ EAA. 5311-55-5a. L 20p–21.

³¹ TÜR KHO. 95-53. L 12p.

Foto 2. TRÜ geograafia osakonna lõpetajad koos õppejõududega 1950. aastal (TÜR KHO 95-311. L 1). Vasakult: Emilie Maasik, Endel Varep, Rainer Joann, Elvira Brik, Sulev Künnapuu, Salme Nõmmik

Nõmmik ei soovinud aga ülikoolist lahkuda. Alates 1967. aastast oli tal õigus juhendada ka kandidaativäitekirju.

Kui 1968. aastal loodi majandusgeograafia kateeder, mille väljaarendamine kujunes mõne isiku meelest Nõmmiku elutöök, ³² kandideeris dotsent Nõmmik üksuse juhi kohale ning ta valitigi selleks. Kaitsnud 1970. aastal Moskva ülikooli geograafiateaduskonnas doktoritöö, ³³ valiti Salme Nõmmik pärast kraadi kinnitamist Moskva kõrgemas atestatsioonikomisjonis 1971 ülikooli majandusgeograafia professori kohale. Professori kutse kinnitati Moskvast aasta hiljem. Kateedrijuhataja kohustest loobus Nõmmik 1976. aastal, kuid jätkas seejärel tööd täiskoormusega professorina. 1987 viidi ta üle konsultantprofessori kohale.

Oma kauaaegse töö vältel tuli Salme Nõmmikul ülikoolis õpetada üsna mitmelaadseid majandusgeograafia kursusi nii geograafiaosa-

³² Vt nt: L. Liiva. Professor Salme Nõmmik. – Eesti Naine, 30 (2). 1974. Lk 5.

³³ С. Я. Ныммик. Сущность, задачи и методдробногоэкономического районирования (на примере Эстонской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук. Тарту, 1969.

konnas kui ka ajaloo-keeleteaduskonnas ja majandusteaduskonnas. Põhikursuste „Sissejuhatus majandusgeograafiasse” ja „Eesti NSV majandusgeograafia” kõrval õpetas ta eri aegadel veel NSV Liidu ja välisriikide majandusgeograafiat, tööstuse geograafiat ning NSV Liidu majandusrajoneerimist. Tal oli ka arvukalt väikesemahulisi erikursusi ja -seminare majandusgeograafia üliõpilastele. Ühtlasi tuli juhendada õppe- ja menetluspraktikat. Kõik see nõudis õppejõult enese võimalikult mitmekesisest arendamist.

Õppetöö võttis tollastes tingimustes väga palju aega, nõnda ei olnud õppejõul kuigivõrd mahti teha uurimistööd. Nimelt kulgesid loengud ja praktikumid peaaegu aasta ringi, päevast päeva, nädalast nädalasse. Suvekuud olid sisustatud võrdlemisi pikkade välipraktikate juhendamisega. Nõmmiku pedagoogitöö lahutamatu osa oli kursuse- ja diplomitööde juhendamine, mida ta võttis väga tõsiselt, nõudes üliõpilastelt selget eesmärgipüstitust, teoreetilist lähtealust, soovitusi ja ettepanekut, kuidas tööd ellu rakendada. Nõmmik püüdis ülikoolis korraldada ka rühmatööd. Tema juhendusel valmis 10 väitekirja³⁴ ja 83 diplomitööd. Nõmmik oli 11 artiklikogumiku vastutav toimetaja ja kahe Eesti majandusgeograafiaõpiku autor.³⁵ Ta osales aktiivselt mitmesuguste seltside töös ning oli pikka aega mitme teadusnõukogu liige Eestis ja NSV Liidus. Salme Nõmmiku elutee jõudis lõpule 21. septembril 1988. Ta on maetud Tartu Vana-Jaani kalmistule.

Majandusgeograafia arengu põhijooni NSV Liidus 1920–1947

Nõukogude Liidu loodus- ja majandusgeograafia algusaastatest on ilmunud mitmeid pikemaid ja lühemaid ülevaateid nii eesti,³⁶

³⁴ Kaitsmise järjekorras olid juhendatavad järgmised: Ott Kurs (1971), Virma Murel (1971), Tõnu Kaare (1973), Tiina Raitviir (1975), Ene Lausmaa (1979), Elvi Sepp (1980), Hardo Aasmäe (1982), Jüri Kõre (1985), Riho Mällo (1985) ja Andrus Meiner (1990).

³⁵ S. Nõmmik. Eesti NSV majandusgeograafia I. Tartu, 1969; S. Nõmmik. Eesti NSV majandusgeograafia. Teine trükk. Tallinn, 1979.

³⁶ S. Nõmmik. N. N. Baranski osa nõukogude geograafia arengus. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 4. Tallinn, 1962. Lk 322–326; S. Nõmmik. V. I. Lenini õpetus ja nõukogude majandusgeograafia. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 11. Tallinn, 1970. Lk 5–18.

vene³⁷ kui ka inglise keeles.³⁸ Nõukogude võimu esimesed sammud pärast võimu kindlustumist olid suunatud riigi mahajäämuse vähendamisele Euroopa riikidest. Olulisim samm oli riigi elektrifitseerimine (GOELRO plaan), mille sõnastas riigi juht Vladimir Lenin (1870–1924). Ühtlasi tähendas püstitatud loosung toonases vene ühiskonnas ka kultuurpoliitilist meedet, mis pidi kajastuma nii koolihariduses kui ka vanema põlvkonna paremas lugemisoskuses. Riigi elektrifitseerimise ehk siis elektriijaamade paigutusega (Gosplan) riigis tegelesid elektriinsenerid eesotsas hilisema akadeemiku Ivan Aleksandroviga (1875–1936). Sellesse töörühma kuulus ka näiteks Nikolai Kolossovski (1891–1954), kellest kujunes mõjukas territoriaal-tootmiskomplekside (rajoonide) kujundaja Venemaa sisealadel ja Siberis.³⁹

Majandusgeograafial puudus aga ühtne ja range metodoloogiline alus. 1920. aastate Nõukogude Liit oli teaduse mõttes küllaltki vaba ja seal tekkis välismaistele eeskujudele toetudes palju viljakaid ideid. Nii ka geograafias, kus loodusgeograafide suur eeskuju oli oma horoloogilise maastikukontseptsiooniga saksa geograafiateoreetik Alfred Hettner (1859–1941), kelle tööd olid Venemaal ulatuslikult levinud pärast esimest Vene revolutsiooni 1905. aastal. 1927 ilmus Breslaus Alfred Hettneri kokkuvõttev metodoloogiline teos „Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden”. Hettneri raamatu peaesmärk oli päästa geograafia kui teadus ja anda talle oma uurimisobjekt – omavahelistes seostes olev maastike süsteem. Vene loodus- ja inimgeograafid eesotsas Lev Bergi (1876–1950), Andrei Grigorjevi (1883–1968), Venjamin Semjonov-Tjan-Šanski (1870–

³⁷ Н. Н. Колосовский. Район в советской экономической географии. – Вопросы географии. Экономическая география, 27. 1951. С. 46–61; Ю. Г. Саушкин. Экономическая география: история, теория, методы, практика. Москва: Мысль, 1973. С. 78–111; Н. М. Дронин. Эволюция ландшафтной концепции в русской и советской физической географии (1900-е-1950-е годы). Москва: ГЕОС, 1999; Н. Н. Баранский. Моя жизнь в экономгеографии. Москва: Географический Факультет МГУ, 2001.

³⁸ J. G. Saushkin. Economic geography in the U.S.S.R. – Economic Geography, 38 (1). 1962. 28–37; R. E. Lonsdale. The soviet concept of the territorial-production complex. – Slavic Review, 24 (3). 1965. 466–470; D. J. M. Hooson. The development of geography in pre-soviet Russia. – Annals of the Association of American Geographers, 58 (2). 1968. P. 269–270.

³⁹ В. М. Белоусов. О проекте экономического районирования СССР, составленном Н. Н. Колосовским. – Вопросы географии. Экономическая география, 41. 1957. С. 29–46.

1942) jpt tunnustasid ja rakendasid sellist metodoloogilist käsitlusviisi laiialdaselt.⁴⁰

1930. aastal avaldati nõukogude majandusgeograafi ja elukutse-lise revolutsionääri Nikolai Baranski (1881–1963) algatusel ja toi-metatuna Hettneri peateos ka vene keeles.⁴¹ Raamatu eessõnas on Baranski kirjutatud: „Õige majandusgeograafia metodoloogia välja-töötamisel ei ole võimalik Hettnerist kuidagi mööda vaadata.”⁴² See-ga mõjutas Hettner ka nõukoguliku majandusrajoneerimise alusepa-nijat, sest Hettneri kontseptsioonis nägi Baranski võimalust muuta majandusgeograafia iseseisvaks teaduseks.⁴³

Suuri riigi ees seisvaid ülesandeid, nagu üldine elektrifitseerimine ning tööstusettevõtete rajamine ja paigutamine, vaatlesid vene geo-graafid erinevalt. Üksnes majandusteaduslikult käsitles küsimust baltisaksa päritolu Wladimir von Dehni (1867–1933) koolkond, näi-teks Mark Volf (1898–1978), kes leidis, et tööstuse arendamine ei ole geograafia ülesanne, sest selles puudub „geograafiline komponent”. Täielikult Hettneri horoloogilisest maastikukontseptsioonist mõju-tatud vene majandusgeograaf Sergei Bernštein-Kogan (1886–1951) aga arendas oma majandusrajoonide teooriat, mis põhineb üksteisest sõltuvuses olevatel looduslikel maastikel/rajoonidel. Vaadetelt oli tal-le lähedane Aleksei Rõbnikov (1878–1938). Prantsuse geograafia tra-ditsioone esindas Venemaal Leonid Sinitski (1864–1933).⁴⁴ Baranski ja tema koolkond, kuhu kuulusid näiteks Kolossovski ja Vladimir Tsetörkin (1892–1958), oli aga teisel seisukohal: nõukogude inimene suudab oma tööga ise mõjutada tööstuslike rajoonide teket ja arengut kõikides seostes ning looduslik alus mängib seal rolli üksnes niivõrd, kuivõrd see puudutab loodusvarade asukohta ja leiukohti. 1926. aastal avaldas Baranski juba 1924. aastal käsikirjas valminud raamatu

⁴⁰ Н. М. Дронин. Эволюция ландшафтной концепции в русской и советской физической географии (1900-е-1950-е годы). Москва: ГЕОС, 1999. С. 69–97.

⁴¹ А. Геттнер. География, ее история, сущность и методы. Пер. из нем. Е. А. Горнеус, под ред. Н. Баранского. М. Л.: Государственное издательство, 1930.

⁴² Н. Н. Баранский. От редактора. – А. Геттнер. География, ее история, сущность и методы. Пер. из нем. Е. А. Горнеус, под ред. Н. Н. Баранского. М. Л.: Государственное издательство, 1930. С. 5.

⁴³ Н. Н. Баранский. Моя жизнь в экономгеографии. Москва: Географический Факультет МГУ, 2001. С. 41.

⁴⁴ Ю. Г. Саушкин. Экономическая география: история, теория, методы, практика. Москва: Мысль, 1973. С. 94–98.

„Экономическая география СССР. Обзор по областям Госплана”, milles esimesena analüüsis elektri ja nende paiknemist kui NSV Liidu majandusgeograafilise rajoneerimise alust.⁴⁵ Sel moel oli antud nõukogude majandusgeograafiale kindel metodoloogiline alus.

Ent vaba diskussioon, kuidas arendada nõukogude majandusgeograafiat, lõppes 1930. aastal „Leningradi akadeemilise süüasjaga”, mille käigus lasti maha ja saadeti Siberisse sadu teadustöötajaid. Alanud oli laussoveteerimine, mille eesmärk oli allutada iseseisvalt mõtlev intelligents täielikult kommunistliku (bolševike) partei joonele. Selleks kasutas partei mitmesuguseid võtteid (juhtkirjad ajalehes Pravda, kampaaniad, isesuguste vaadetega inimeste tülliajamine jne).⁴⁶ Täpselt samal ajal ilmus Hettneri uurimus vene keeles. Maastikugeograaf Nikolai Dronin on olukorda väga täpselt iseloomustanud: „Saksa geograafi peatöö ilmus meie maal ajaloolisel momendil, mil seda ei saanud enam lugeda ja hinnata kui teaduslikku loomingut.”⁴⁷

Tekkis skisofreeniline olukord. Hettneri venekeelne teos oli igal endast lugupidaval geograafil riulis, kuid kasutada seda enam ei saanud, sest Hettner oli kuulutatud kodanlikuks igandiks ja tema nimega seostamine tõi hukatust. Olukorra närvilisust kajastab ka kogenud parteilase Baranski kõigitimõistetav eessõna Hettneri teosele.⁴⁸ Keegi, isegi Lenini kunagine lähikondne Baranski, ei saanud enam oma julgeolekus kindel olla. Sovetiseerimise käigus hävitati Dehni „levakkide”⁴⁹ koolkond (Volf ja Bernštein-Kogan pandi kinni, represseeriti Sinitski ja Rõbnikov hukati). Puutumata jäid Grigorjev, Berg, Semjonov-Tjanšanski ja Baranski. Kuid nemadki tasalülitati, kritiseerides neid parteilisel moel 1932. aastal, mil Leningradi geograafainstituudi kol-

⁴⁵ Vt nt Н. Н. Колосовский. Район в советской экономической географии. – Вопросы географии. Экономическая география, 27. 1951. 46–61; Ю. Г. Саушкин. Экономическая география: история, теория, методы, практика. Москва: Мысль, 1973. 99–102; Н. Н. Баранский. Моя жизнь в экономгеографии. Москва: Географический Факультет МГУ, 2001. С. 21.

⁴⁶ K. Kalling, E. Tammiksaar. Eesti teaduste akadeemia. Ajalugu, arenguid ja järeltusi. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008. Lk 56–57, Eesti NSV kohta aga lk 98–103.

⁴⁷ Н. М. Дронин. Эволюция ландшафтной концепции в русской и советской физической географии (1900-е-1950-е годы). Москва: ГЕОС, 1999. С. 79.

⁴⁸ Н. Н. Баранский. От редактора. / А. Геттнер. География, ее история, сущность и методы. Пер. из нем. Е. А. Горнеус, под ред. Н. Н. Баранского. М. Л.: Государственное издательство, 1930. С. 3–6.

⁴⁹ Levakkideks kutsus Baranski koolkonda, mis toetus oma järeltustes eelkõige statistilisele andmestikule.

lektiiv avaldas raamatu „На методологическом фронте географии”. Selles nõukogude geograafia sovetiseerimise „tähtteoses” hävitati Baranski ja Bergi püüdlused „konstrueerida” geograafiat ühtse teadusena. Kollektiivi hinnangul oli loodusgeograafia loodusteadus ning majandusgeograafia sotsiaal-majandusteadus, mis peab tuginema „probleemidega võitlevale metodoloogiale” ehk siis dialektilisele materialismile.⁵⁰ Vihaselt ja lahmivas stiilis kritiseeris Baranskit, Sinitskit ja Bernštein-Koganit Dehni järglane Leningradi ülikooli majandusgeograafia kateedris Mihhail Bogdantšikov. Ainus uurimisvaldkond, mis majandusgeograafidele jäi, oli tööstuse rajoneerimine, ja seegi pidi alluma marksistlik-leninlikule teooriale ehk siis partei diktaadile.⁵¹

1934. aasta ÜK(b)P keskkomitee määrus loodus- ja majandusgeograafia õpetamise vajalikkusest koolides leevendas siiski olukorda ja Baranskil õnnestus sellele määrusele toetudes 1934. aastal avada Moskva ülikooli juures majandusgeograafia kateeder ja arendada kooligeograafiat.⁵² See oli oluline käitumisjuhend teistelegi majandusgeograafidele. Oma töös tuli juhinduda parteikongresside ja partei keskkomitee otsustest ja tõlgendada neid enda kasuks niipalju kui võimalik. Tasakaalu hoida oli keeruline, kuid see oli ainuvõimalik, et jääda Stalini valitsemise ajal puutumata. 1930. aastate sovetiseeritud ühiskonna uus põlvkond nõukogude teadlasi uskus tõenäoliselt, et nii peabki olema. Selline üldsuundumus oli nõukogude majandusgeograafias valdav ka pärast Teist maailmasõda (Suurt Isamaasõda), mil annekteeritud Eestis asus majandusgeograafiaga tegelema Salme Nõmmik.

Seoseid Eesti Vabariigi ja Eesti NSV majandusgeograafia vahel 1944–1946

Sõja käigus lahkusid Eestist kõik silmapaistvad geograafid eesotsas August Tammekannu (1894–1959) ning Edgar Kantiga. Paljude

⁵⁰ Предисловие [Географо-экономический научно-исследовательский институт]. На методологическом фронте географии и экономической географии. М.: JL.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. С. 3–4.

⁵¹ М. Богданчиков. Задачи экономической географии на современном этапе. – На методологическом фронте географии и экономической географии. М.: JL.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932. С. 5–26.

⁵² Ю. Г. Саушкин. Экономическая география: история, теория, методы, практика. Москва: Мысль, 1973. С. 110–111.

praeguste geograafide arvates tundus Eesti NSV-s võimatu jätkata neid uurimissuundi: looduslike ja linnaliste maastike uurimine ning kodu-uurimise edasiarendamine, mis põhines suuresti ülikooli esimese geograafiaprofessori Johannes Gabriel Granö pärandil.⁵³ Võimatu mitte seepärast, et Kant ja Tammekann olid lahkunud (Eestisse jäi nende õpilasi, nt Karl Pärna (1904–1966) ja Endel Varep), vaid seetõttu, et nõukogude võim ei lubanud neid uurimissuundi jätkata. Seejuures aga unustatakse, et aastail 1940–1941 ja 1944–1947 ei seatud teaduslikule loomele suuremaid piiranguid ja üsna palju käsitleti rahvusliku sisuga teemasid, nagu tõestavad arhiivimaterjalid. Jätkati 1930. aastate teadussuundi. Esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal ei jäetud Kanti täielikult kõrvale,⁵⁴ vaid ta sai ülikooli teadusliku uurimise instituudis ülesande luua geograafiasektor (-instituut).⁵⁵ Tähtis on seegi, et suurem osa eesti teadlasi polnud kokku puutunud nõukogude teaduse metodoloogiliseks aluseks olnud marksistlik-leninliku teooriaga ega osanudki teistmoodi teadust teha kui 1930. aastatel. Kõik see kehtib ka geograafiakateedri arengu kohta selle esimestel aastatel.

Ülikooli taasavamisest 17. novembrist 1944 oli geograafiakateedri esimene ajutine juhataja geoloog Karl Orviku (1903–1981). Tema ilma daatumita (enne augustit 1945) ülevaates „Tööst geograafia alal TRÜ-s” on kirjas: „Geograafilised asutused on aktiivselt ja juhtivalt osa võtnud ka ENSV-s toimuvast kodu-uurimise tööst. Viimane teostub Tartu R. Ülikooli juures oleva Eesti Kodu-Uurimise Seltsi⁵⁶ kaudu, kelle konkreetseks tööülesandeks on kogu ENSV kohta monograafilise koguteose „Eesti” väljaandmine üksikute köidete kaupa. Igas köites kirjeldatakse peamiselt eriuurimuste põhjal ühte maakonda maateaduslikult, majanduslikult ja ajalooliselt. Peale selle koguteose lõpuleviimise kodu-uurimise alal [on] lähemaks ülesan-

⁵³ Vt O. Kurs. Maateadusest Eestis. Geograafiast ja geograafidest 20. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi kirjad VIII. Tartu, 2007. Lk 36–49.

⁵⁴ Samas. Lk 84.

⁵⁵ K. Kalling, E. Tammiksaar. Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeldusi. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008. Lk 64–65.

⁵⁶ See selts suleti 1941 (vt K. Kalling, E. Tammiksaar, 2008. Lk 44), kuid ülikooli teadlased oletatavasti taastasid selle 1944. aastal omal algatusel. Ametlikku tegevusluba selts ei saanud, nagu ka nt ajakiri „Eesti Loodus” (vt E. Tammiksaar. Tagasivaade „Eesti Looduse” 75-aastasele ajaloole. – Eesti Loodus 59 (12). 2008. Lk 22–27.

deks üldjoontes samasuguse sisujaotusega ülevaatliku koguteose koostamine ja väljaandmine, mis käsitaks „Nõukogude Eestit” ühes köites.”⁵⁷ Samamoodi kui Orviku sõnastas ka esimene korriline geograafiakateedri juht Jakob Kents (1883–1947) kateedri tööülesande järgmiselt: „... koondada oma tähelepanu nende Põhja-Eesti maakondade maastikulisele ja antropogeograafilisele uurimisele, millede kohta veel puuduvad koguteose „Eesti” vastavad köited (Harjumaa, Virumaa, Järvamaa)”.⁵⁸

Kents seadis 1945. aasta septembris kateedri inimgeograafilise uurimistöö eesmärgiks „.. ENSV asustusolude ja inimese tegevusega seotud küsimuste selgitamist. Seejuures tuleb esikohale võtta meie linnade geograafilise pildi selgitamine ja sellega rööbiti silmas pidada ka maa-asulastiku vastavasuunalist uurimist. Mainitud antropogeograafilised uurimistööd on praegu kateedri õppepersonaalil [Sulev Künnapuu]⁵⁹ käsil.”⁶⁰

Õppetöö algas geograafiakateedris 1945. aasta sügissemestril. Geoloogia-geograafiaharusse plaaniti vastu võtta 48 üliõpilast, neist geograafiaharusse 25. Tegelikult hakkas 1945. aasta sügisel geograafiat õppima kuus üliõpilast.⁶¹ Alles sügisel 1949 suurendati vastuvõttu 25 üliõpilaseni.

Matemaatilised meetodid majandusgeograafias *versus* Kagu-Eesti majanduslik rajoneerimine

Eeltoodust ilmneb, et nõukogude aja algul soovisid geograafiakateedris töötanud eesti geograafid jätkata 1930. aastatel sisseküntud rada. Sellisesse keskkonda sattus 1946. aastal senises elus geograafiateaduse probleemidega nii Eesti Vabariigis kui Nõukogude Liidus mit-

⁵⁷ EAA. 5311-55-2. L 6.

⁵⁸ EAA. 5311-55-2. L 9. Ka järgmistel aastakümnetel hellitati veel lootust maakondlikest koguteostest, kuid ilmuda said vaid haldusrajoonide kaupa koostatud koduleurijate kokkutulekute materjalid.

⁵⁹ Sulev Künnapuu (1912–95) oli esimene korriline pärastrastõjaaegne geograafiakateedri kaastöötaja assistendi kohustes (EAA. 5311-55-1. L 1). Karl Pärna oli samuti toona planeeritud kateedrit toetama, kuid tollal teda siiski ametisse ei kinnitatud. 1945. aastal toodi geograafiakateedri juurde Endel Varep kui „.. paleontoloogia ja stratigraafia kateedri assistent dekaani [Heinrich Riikojala] poolt komandeeritud geograafia kateedri juure” (EAA. 5311-55-4. L 1–1p).

⁶⁰ EAA. 5311-55-2. L 9.

⁶¹ EAA. 5311-55-5. L 10p; 5311-55-4. Lk 6.

te kunagi kokku puutunud raamatupidaja haridusega Salme Nõmmik. Pole põhjust kahelda, et Kents tutvustas uuele kaastöötajale oma uurimistöö plaane. Nõmmikul tuli kateedrijuhataja ülesandel vastata matemaatika-loodusteaduskonna dekaani Heinrich Riikoja (1891–1988) küsimustele tähtsamate eesti geograafide kohta 1920.–1930. aastatel, sest plaaniti välja anda uut ülikooli ajalugu. Nõmmik uuris andmete väljaselgitamiseks kateedri toimikuid ja pidas silmapaistvateks geograafideks Granöt, Tammekannu, Jaan Rummat (1887–1926) ja Kanti.⁶² Selline Kentsi pedagoogiline võte võimaldas Nõmmikul tutvust teha eesti varasema geograafia saavutustega.

1946. aasta oktoobris fikseeriti geograafiakateedri koosolekute protokollis Nõmmiku kandidaaditöö teemaks „Kagu-Eesti majandusgeograafia seoses industrialiseerimise probleemiga” ning juhendajaks Kents.⁶³ Dissertatsiooni lühike sisukirjeldus puudub. Tõenäoliselt valis teema Kents ja seda toona ainsa eestikeelse allika põhjal, mis andis ülevaate NSV Liidu majandusgeograafiast ja selle metodoloogilise aluse dialektilise materialismi kohta. See allikas oli kõrgkoolidele mõeldud õpik „NSVL majandusgeograafia”, mille Kant oli 1940. aastal eesti keelde tõlkinud ning ühtlasi eessõna⁶⁴ lisanud. Õpikus oli palju juttu mahajäänud Nõukogude Liidu regioonide rahvastiku juurdekasvust ning nende piirkondade tööstuse eri harude järeleaitamisest ehk industrialiseerimisest.⁶⁵ See oli dissertatsiooni sobiv alus, sest Kagu-Eesti oli samuti suhteliselt mahajäänud piirkond. Pealegi olid kogu piirkonna kohta olemas maakondlikud koguteosed.

1947. aasta kateedri töö aruanne annab juba täpsema ülevaate Nõmmiku kandidaaditöö sisust, mis on olemas nii vene kui ka eesti keeles. Nende tekstide kohaselt pidi väitekirja andma ülevaate Kagu-Eesti loodus-, tööstus- ja põllumajandusgeograafiast ning kogu piirkonna majanduse perspektiividest. Aruandes kirjutati: „Uurimistöö eesmärgiks on anda võimalikult täielik majandusgeograafiline üle-

⁶² EAA. 5311-55-7. L 22.

⁶³ EAA. 5311-55-5a. L 6; EAA. 5311-55-7. L 2.

⁶⁴ [E. Kant]. Saateks „NSVL majandusgeograafia” I köite eestikeelsele väljaandele. – S. S. Balzak, V. F. Vasjutin, J. G. Feigin. NSVL majandusgeograafia, I osa. (Tõlkija E. Kant). Tartu: RK „Teaduslik Kirjandus”, 1941. Lk 5–6.

⁶⁵ S. S. Balzak, V. F. Vasjutin, J. G. Feigin. NSVL majandusgeograafia, I osa (tõlkija E. Kant). Tartu: RK „Teaduslik Kirjandus”, 1941. Lk 167–175.

vaade ENSV kaguosast. Lähtudes sotsialistliku ühiskonna tootmislevikust ja arenemist määravaist printsiipidest on uurimuse eesmärgiks näidata teid ja võimalusi, mida panevad looduslik-geograafilised eeldused ja sotsialistlik tootmisviis komplekse majandusühiku – majandusrajooni – loomiseks.”⁶⁶

Nõukogude Liidu rajoneerimise aktuaalseimate suundumustega tutvus Nõmmik 1947. aastal 23. jaanuarist 2. veebruarini, mil ta koos teise kateedri assistendi Endel Varepiga võttis osa Leningradis peetud II NSV Liidu geograafide kongressist ning ühtaegu ka Vene geograafiaseltsi 100. aastapäeva pidustustest.⁶⁷ Vahetult enne seda külaskäiku hakkas kateeder tellima ajakirja „География в школе” (toimetaja Baranski). 1948. aasta veebruaris külastas Tartu geograafe Baranski silmapaistvaim õpilane Julian Sauškin (1911–1982) oma üliõpilastega.⁶⁸ Võib-olla just sel ajal mõistis Salme Nõmmik, et kui ta soovib jätkata majandusgeograafia alal, tuleb tal omandada marksistlik-leninlik filosoofia. Ühes 1981. aasta raadiovestluses on ta öelnud: „Asudes pärast Suurt Isamaasõda geograafia kateedri õppejõuna tööle, tuli kõigepealt omandada teadmiste багаж.”⁶⁹ Esimene samm sellel teel oli omandada dial. ajalooline materialism, füüsiline geograafia, mille baasil töötab nõukogude majandusgeograafia. [---] Töötades geograafilise materjaliga tekkis veendumus, et meie uue ühiskonna ülesehitamisel pole oluline mitte üksnes areng ajas, sama oluline on ka meie ühiskonna ratsionaalne korraldamine [rajoneerimine] ruumis.”⁷⁰

Alates 1948. aastast, mil keskvoim oli metsavendluse ja maapiirkonnad suuresti oma kontrolli alla saanud, hakkas poliitiline surve, mille üks väljendusi olid arreteerimised, tugevnema ka teaduselus. Võib öelda, et teadus sovetiseeriti Eesti NSV-s 1950. aasta lõpuks.⁷¹ Sellest ei jäänud kõrvale ka geograafiakateeder. Kui 1946. aastal ei pööranud kateedris keegi veel poliitilisele kasvatustööle tähelepanu,

⁶⁶ EAA. 5311-55-7. l 2; EAA. 5311-55-10. L 2.

⁶⁷ EAA. 5311-55-10. L 17.

⁶⁸ EAA. 5311-55-6. L 14; Н. Н. Баранский. Моя жизнь в экономгеографии. Москва: Географический Факультет МГУ, 2001. С. 129.

⁶⁹ „Teadmised ei vastanud nõukogude metodoloogiale; puudus vastav kirjandus; puudusid eesmärgid teaduslik-pedagoogilises töös vanemate kolleegide näol,” ütles Nõmmik samas esinemises (TÜR KHO. 95-4. L 4).

⁷⁰ TÜR KHO. 95-4. L 2.

⁷¹ Vt K. Kalling, E. Tammiksaar. Eesti teaduste akadeemia. Ajalugu, arenguid ja järeltule. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008. Lk 95–103.

siis 1947. aasta aruannetes on palju juttu, kuidas harivad end poliitiliselt nii õppejõud kui ka üliõpilased. Hakatakse end süüdi tunnistasama teadustöö puudujääkides, näiteks Kents peab kateedris ettekande „Eesti geograafiline asend ja selle väärtõlgitsusi” jms.⁷² Hirm arreterimise ja Siberisse saatmise ees kasvas eriti pärast märtsiküüditamist 1949 ja EK(b)P keskkomitee VIII, nn märtsipleenumi 1950. Kõik see aitas jõudsalt kaasa teaduselu sovetiseerimisele ehk allumisele nõukogude diktaadile.

Nõmmikul tuli võidelda ka oma elutingimuste eest. Tuleb silmas pidada toonast hirmu õhkkonda, mida süvendasid töölevõtmise eluloankeetide pisidetailideni minevad kurjakuulutavad küsimused koostööst kodanliku ja fašistliku võimuga varasematel aastatel ning välismaal elavate sugulaste ja nõukogude võimu vastu töötanud pere liikmete kohta. Vajadus väliselt eirata minevikku oli Nõmmikule võtmeküsimus, et ta ise ja poeg jääksid kiiresti karmistuvates oludes ellu. Nõmmiku kaasaegsete hinnangute järgi⁷³ ei mõistnud kolleegid ja õpilased sellist kaitsereaktsiooni või tundus see koomiline. Ent Nõmmikul oli õde (Amalie Tiitenberg, 1903–?) Ameerikas, üks vend (Kristof Maremäe, 1901–1958) metsavendluses süüdistatuna vangis ja teine (Martin Maremäe, 1905–1960) kulakuna küüditatud.⁷⁴ Seepärast oli vaja kohaneda oludega ja omandada marksistlik ideoloogia – majandusgeograafia alal tegutsemise vältimatu eeldus. Vaid nii oli lootust puutumata jääda ning midagi elus korda saata.

Üha rohkem salastati ka andmeid. Nõmmik ei suutnud seepärast kuidagi saada uuemat statistilist andmestikku Kagu-Eesti kohta. 1948. aasta septembris tuli kateedri koosolekul langetada otsus, et Nõmmik on sunnitud „oma dissertatsiooni teemat muutma”.⁷⁵ Kuidas aga kohaneda, milline teema valida? Uue teoreetilise suunaga teema pakkus välja Nõmmiku endine kolleeg Gerhard Rägo. Teemas ja kaasjuhendamises leppis Rägo kokku geograafiakateedri juhataja Varepiga.⁷⁶ Uus teema oli „Numbrilisi ja graafilisi meetodeid majandusgeograafias”. Geograafiakateedri 1951. aasta aruande venekeelses

⁷² EAA. 5311-55-10. L 6, 15–17.

⁷³ Ott Kurs. Maateadusest Eestis. Geograafiast ja geograafidest 20. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi kirjad VIII. Tartu, 2007. Lk 153–154.

⁷⁴ TÜR KHO. 95-3. L 27p.

⁷⁵ EAA. 5311-55-5a. L 27.

⁷⁶ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 50–51.

lühikirjelduses on teema kohta kirjutatud: „Töö eesmärk on koguda juba väljatöötatud ja majandusgeograafias kasutust leidnud arvulisi ja graafilisi uurimismeetode, neid kriitiliselt analüüsida ning tuua konkreetseid näiteid matemaatilise statistika meetodite kasutamise majandusgeograafias.”⁷⁷ Teises kohas on aga rõhutatud: „...majandusgeograafia meetodilist arsenalit tuleb täiendada uute arvuliste näitajatega ja uute graafiliste ning arvuliste uurimismeetoditega.”⁷⁸

Sellise ülesehitusega dissertatsiooni valmimine oluks nõukogude oludes murranguline, sest tollal ei pööratud Nõukogude Liidu statistilise andmestiku analüüsile tootmise paigutuse seisukohalt suuremat tähelepanu. Pealegi võimaldas niisugune ülesehitus lugeda teedrajavat Kanti uurimust,⁷⁹ milles ühe esimesena oli kasutatud statistilisi meetodeid majandusgeograafia praktiliste probleemide lahendamisel. Kui dissertatsiooni plaanis nähti ette kritiseerida Kanti statistilisi meetodeid,⁸⁰ siis tegelikkus osutus teiseks. Töö läbi analüüsinud, koostas Nõmmik käsikirja „Väärkontseptsioone kodanliku Eesti majandusgeograafias”. Selle esimese variandi kandis ta kateedris ette 1953. aasta jaanuaris⁸¹ ning 15. novembril 1953 pidas

⁷⁷ EAA. 5311-55-22. L 2.

⁷⁸ EAA. 5311-55-22. L 11.

⁷⁹ E. Kant. Bevölkerung und Lebensraum Estlands. Ein anthropökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1935.

⁸⁰ TÜR KHO. 95-5. L 65–66.

⁸¹ Kateedri protokollis, mida ei koostanud Nõmmik, on kirjas: „Ettekanaja kritiseerib eesti kodanliku majandusgeograafi fašist E. Kanti vääreisuks Eesti majandusgeograafilise asendi, rahvastiku paigutuse ja majandusgeograafia meetodite suhtes. Ettekanne kutsus välja elavad läbirääkimised” (EAA. 5311-55-24. L 15p). See kateedri protokoll on esimene ja viimane enne 1962. ja 1970. aastal ilmunud Ervin Martinsoni raamatuid (E. Martinson. Haakristi teenrid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962; E. Martinson. Elukutse – reetmine. Tallinn: Eesti Raamat, 1970), kus Kanti nimetati otsesõnu fašistiks. 1940. aastate lõpul ning 1950. aastate algul kritiseeriti möödaminnes eesti nõukogude kirjanduses Kanti Baltoskandia ideed Eesti kuulumisest Skandinaaviasse, mis kuidagi ei toetanud nõukogulikku kontseptsiooni Eesti-Vene ajaloolisest sõprusest (vt nt P. Vihalem. Kodanliku Eesti ühiskonnateaduste Nõukogude vastasest orientatsioonist. – Eesti Bolševik. Nr 4 (11). 1948. Lk 18). Vaid üks kord on Kanti mainitud ka eesti (eelkõige humanitaarteaduste) teaduse sovetiseerimise „tähtteoses” „Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950” (vt O. Sepre. 10 aastat majandusteadust Nõukogude Eestis. – Nõukogude teaduse arengust Eesti NSV-s 1940–1950. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950. Lk 70). Äramärkija oli seejuures Eesti NSV teaduste akadeemia peamisi sovetiseerijaid akadeemia korrespondentliige majandusteaduste alal Oskar Sepre (vt K. Kalling, E. Tammiksaar. Eesti teaduste akadeemia. Ajalugu, arenguid ja järeltusi. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008. Lk 95–103, 113–114). Lahmivas vormis kritiseeris Baltoskandia ideed põhjalikumalt alles Vello Tarmisto

ülikooli teadussessioonil oletatavasti täiendatud kujul ettekande, mis lühendatuna ka ilmus.⁸² Oma ettekande esimeses osas, mille käsikiri on säilinud,⁸³ kritiseeris Nõmmik Kanti Baltoskandia ideed, järgides „marksistlik-leninlikku metodoloogiat” ja käibivat teaduslikku sõnakasutust.⁸⁴ Kanti kasutatud statistiliste meetodite kohta aga kirjutas Nõmmik järgmist: „Kaasaja vajaduste poolt dikteeritud juurdemineku korral [Nõukogude Liidu] majandusgeograafilistele meetoditele ja probleemidele ei piisa kaugeltki enam geograafilise keskkonna struktuurilise olukorra sõnalisest kirjeldusest ja tootmise paigutuse ning tootmise arengu kvalitatiivsest iseloomustamisest, neile peab andma võimalikult täieliku kvantitatiivse iseloomustuse. Selle ülesande lahendamiseks aga vajame küllalt rikkalikku kvantitatiivsete näitajate süsteemi. Niisuguse süsteemi väljatöötamine on üheks tähtsamaks majandusgeograafilise teooria ülesandeks. Matemaatiliste meetodite rakendamine viib majandusgeograafia lähemale täppisteadustele, võimaldab uurimistulemusi haarata kokkuvõtlikult ja avastada seaduspärasusi tootmise paigutuses täppisteadusele

(1918–91) (V. Tarmisto. Geopoliitika – eesti kodanluse poliitika üks teoreetilisi aluseid. – Eesti Bolševik. Nr 8 (12). 1952. Lk 52–61). Võimalik, et Tarmisto tahtis sel moel Kanti-kriitika ette jõuda Nõmmikust, kes koostas kandidaaditööd, mille sisuga oli Tarmisto tuttav kui Nõmmiku majandusgeograafia kandidaadieksamite komisjoni liige 1952. aastal Tartus (TÜR KHO. 95-5. L 14, 18). On suur tõenäosus, et Kanti „ainsaks patuks” ehk kritiseerimisobjektiks Nõukogude Eestis jäänukski vaid Baltoskandia, sest 1947. aastal ilmunud koguteoses „Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–44” pole tema nime kordagi mainitud, isegi mitte spetsiaalses ülevaates Tartu ülikoolist, mille oli koostanud toonane rektor Alfred Koort (1901–56) (A. Koort. Saksa fašistlik okupatsioon ja Tartu Riiklik Ülikool. – Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941–1944. Tallinn, Poliitiline Kirjandus, 1947. Lk 355–359). Samal ajal teadsid nii Koort kui ka Rägo juba 1946. a veebruari algul, et Kant võttis ülikooli väärtasju oma kätte hoiule (vt E. Martinson. Haakristi teenrid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962. Lk 261). Tõenäoliselt teadis sellest ka toona Rägo abina töötanud Nõmmik. Rektoraadis ei peetud seda varguseks ega omistatud sellele poliitilist tähtsust. Alles Martinsoni suurtes tiraazides raamatud (nt 1962. aastal ilmunud „Haakristi teenrid”, kokku 20 000 eksemplari), mille eesmärk oli siduda pagulasringkondi Saksa okupatsioonivõimuga Eestis, et nende mõju Lääneriikides vähendada, muutsid nii Eestis kui ka välismaal kardinaalselt suhtumist Kantisse: teda hakati käsutama „saksa okupatsioonivõimude käsilasena”. Kui enne tohtis Kanti vähemalt teaduslikus mõttes kritiseerida nagu Venemaal Hettnerit, siis nüüd muutus tema nimi kuni 1970. aastate alguseni tabuks. 1970. aastail hakkasid geograafiaüliõpilased üha enam huvi tundma Kanti teaduspärandi, sealhulgas tema matemaatiliste meetodite vastu.

⁸² S. Nõmmik. Väärkontseptsioone eesti kodanlikus majandusgeograafias. – Edasi. 25. november 1953.

⁸³ TÜR KHO. 95-122. L 20–42.

⁸⁴ TÜR KHO. 95-122. L 22.

Foto 3. Tartu Ülikooli prorektor Edgar Kant kõnelemas instituutide hoone (keemiahoone) nurgakivi panemisel 5. nov 1938 (TÜR KHO. Fo 3813:8A)

omaste meetoditega. [...] Ülaltoodust lähtudes ei saa jätta tunnustamata teatud saavutusena E. Kanti poolt numbriliste ja graafiliste meetodite sisseviimist majandusgeograafilises uurimistöös.”⁸⁵ Tema enda sõnul toetasid sellist käsitlusviisi nõukogude geograafidest nii Sauškin, Stanislav Kalesnik (1901–1977) kui ka David Armand (1905–1976), kellega ta oli sellest rääkinud.⁸⁶

Niisiis pidas Nõmmik vajalikuks juurutada Kanti statistilisi meetodeid sovetiseeritud Venemaa majandusgeograafias ning sellest teadsid mõned nimekad nõukogude geograafid. Nõmmiku kandidaaditöö ametlikud juhendajad Eestis Rägo ja Varep ei saanud aga sellise töö valmimisele kaasa aidata, kuna nad polnud majandusgeograafid ja Tartus ei olnud geograafidel toona veel õigust anda kandidaadikraadi. Töö valmimist takistas ka Nõmmiku suur loengukoormus. Sel põhjusel otsustasid nii Varep kui ka Rägo saata Nõmmiku aspirantuuri.⁸⁷ Aspirantuuri kohaks valiti tõenäoliselt praktilistel põhjustel Leningrad (kodu lähemal ja ülikooli rektori Feodor Klementi

⁸⁵ TÜR KHO. 95-122. L 34.

⁸⁶ TÜR KHO. 95-122. L 34.

⁸⁷ TÜR KHO. 95-5. L 68–69.

(1903–1973) laialdased sidemed oma endises töökohas Leningradi ülikoolis). Juhendajaks valis Nõmmik endale Bogdantšikovi järel Leningradi ülikooli majandusgeograafiaprofessoriks saanud Tšetõrkinini, kellega Nõmmik käis 1953. a oktoobris Leningradis kohtumas.⁸⁸ Seejärel võeti Klementi vahendusel Tšetõrkiniga ühendust ja paluti ametlikult, et viimane juhendaks Nõmmiku kandidaaditööd.⁸⁹ Tšetõrkin leidis oma vastuses, et Nõmmik on tubli, kuid tema probleemiks on suur õppekoormus, olematu kokkupuude majandusgeograafidega ning „süsteemaatilise teadusliku juhendamise puudumine”. Dissertatsiooni teema polnud tema sõnul samuti „õnnestunud” ja ta pakkus välja Nõmmikule sobivama, väiksema geograafilise üksuse majandusgeograafilise analüüsi. Tšetõrkinini hinnangul pidanuks teemaks olema „Kagu-Eesti majandusgeograafiline iseloomustus”.⁹⁰

Seega osutus Nõmmiku teema Nõukogude Liidu majandusgeograafia jaoks liiga uudseks, sest sellel polnud veel partei nõusolekut. See määras Nõmmiku saatuse: tuli pöörduda tagasi vana teema juurde. Tõenäoliselt oli ta pettunud, kuid tema loomuses polnud alla anda. 1954. a kevadel kuulus Nõmmik hoolimata oma kehvast vene keelest⁹¹ Leningradis Tšetõrkinini loenguid rajoneerimisest ÜK(b)P keskkomitee 1934. aasta otsuse põhjal. Nende küsimustega oli Nõmmik lähemalt kokku puutunud juba siis, kui ta sooritas kandidaadieksameid üleliiduliste programmide järgi. 1954. a suvel oli ta Eestis, uurides ekskursioonidel Kagu-Eestit. Samal ajal tuli koostada ka kandidaaditööd. Esimese peatüki andis ta Tšetõrkinile üle aprillis, teise septembris ja kolmanda oktoobris.⁹² Väitekirj⁹³ meenutab tollal ja hiljemgi NSV Liidus tehtud riikide või piirkondade majandusgeograafilisi käsitlusi, kus ühtlasi antakse soovitusi, kuidas kohaliku majanduselu edendamisel paremini kasutada loodusolusid (nt Nõmmik soovitas rajada karjandusele kindel söödabaas).⁹⁴

⁸⁸ ТҮР КНО. 95-53. L 6.

⁸⁹ ТҮ arhiiv. 11-k-2108. L 57.

⁹⁰ ТҮ arhiiv. 11-k-2108. L 58–58p.

⁹¹ Nõmmiku isikuarhiivis on hoiul üks Tšetõrkiniga peetud telefonikõneluse konsept, milles tõlkija on vahendanud Nõmmiku küsimused vene keelde (ТҮР КНО. 95-5. L 71).

⁹² ТҮР КНО. 95-53. L 7.

⁹³ С. Я. НЫММИК. Юго-Восток Эстонской ССР (экономико-географический очерк). Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. Ленинград, 1955. 454 + V + приложение 154 рис.

⁹⁴ O. Kurs. Maateadusest Eestis. Geograafiast ja geograafidest 20. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi kirjad VIII. Tartu, 2007. Lk 154–155.

Kandidaaditöö retsensent oli vanglas istunud geograafiadoktor „levak” Volf, kes ei jätnud tööst kivi kivi peale. Oma kuueleheküljelises retsensioonis (20. aprill 1955)⁹⁵ ei leidnud ta kuigi palju kiiduväärset. Üks töö positiivne asjaolu oli Volfi hinnangul ulatuslik kartograafilise ja graafilise materjali tarvitus: otsustades kaartide ja graafikute järgi (need oli valmistanud geograafia kateedri laborant Ilja Kala 1928. a), oli Nõmmik võtnud eeskuju Kanti doktoritööst. Laiduväärset oli aga palju rohkem. Volfi hinnangul võinuks kandidaaditöö lühendada lugeja hüvanguks poole peale ilma et sisu oleks kuigivõrd kaotanud. Dissertatsioonis ei tõestatavat paljusid olulisi asju, vaid need on esitatud püsikindla teadmisenä. Retsensent heidab ette: miks on valitud rajoonide piirid just sellised nii kogu Eesti NSV-s⁹⁶ kui Kagu-Eestis kitsamalt ja mitte teised? Miks neid piire ei põhjendata? Liiga palju olevat dissertatsioonis pööratud tähelepanu looduslike olude analüüsile, mis Volfi hinnangul polnud majandusgeograafilises uurimuses vajalik. Ent samal ajal pole esitatud majandusgeograafilisi andmeid (nt uute kolhoosiasulate kohta). Kui väitekirja keele puhul teeb Volf allahindlust, siis terminoloogia peab tema sõnul olema korrektne (eriti kaartide ja graafikute pealkirjad). Volfi kummastuseks ei leidnud ta allikaviiteid Eesti Vabariigi majanduse ning selle aja rahvastiku dünaamika kohta. Tema hinnangul tulnuks need andmed kindlasti esitada kui lugejale tarvilikud. Volf polnud sugugi rahul Nõmmiku teesiga, et Eesti kuulub NSV Liidu Loode majandusrajooni, sest see rikkuvat senist (Kolossovski) rajoneeringut. Tema arvates kuulus Eesti ühte majandusrajooni koos Läti ja Leeduga. Lõppkokkuvõttes sedastas Volf: „Seda tööd võib loomulikult kvalifitseerida kui teaduslikku uurimust. [---] Samal ajal on töös rida puudusi, mille hulk teeb ebamugavaks selle esitamise kaitsmisele esitatud vormis. [---] Sellist tööd ei saa avaldada, aga meie peame nõudma dissertatsiooni esitlemist /nagu teaduslikku uurimust/ sellises kuues, et seda ei oleks häbi lugeda ja publitseerida.”⁹⁷

Oma toonased üleelamised võttis Nõmmik kokku 1981. aastal

⁹⁵ TÜR KHO. 95-5. L 91–97.

⁹⁶ Nõmmik eristas Eesti NSV-s viis suurt majandusrajooni (Põhja-, Kirde-, Kagu-, Edela- ja Saarte-Eesti), Tarmisto aga nt kolm rajooni (Põhja-, ühtsena Kesk- ja Kagu-Eesti ning Lääne-Eesti; V. Tarmisto, M. Rostovtsev. Eesti NSV majandusgeograafiline ülevaade. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956).

⁹⁷ TÜR KHO. 95-5. L 91.

raadioesinemises: „Pika, takistuste ja võitlusrohke, vahel isegi lootusetuna tunduva ja ülejõu käiva töö käigus tuli nii mõnigi kiusatus kõik jätta, kuid kaugelt peibutas kord püstitatud eesmärk.”⁹⁸ See, et Tšetõrkin oli Nõmmiku tööd juhendanud vähe või polnud sellega üldse tegelnud, selgub keelelistest ja terminoloogilistest puudustest. Töö liigne pikkus annab tunnistust dissertandi esimestest sammudest akadeemilisel teel. Samas tõestas nii mõnigi retsensendi etteheide aga seda, et Venemaal ei tuntud Eesti NSV olusid pärast teaduse sovetiseerimist 1950. aastal. Nõmmik tõenäoliselt kartis „kodanlikuks natsionalistiks” tembeldamist ning pigem hoidus viitamast 1930. aastate statistilistele andmetele Eesti rahvastiku kohta, kuigi neid analüüsimate ei saanud ta kuidagi oma väitekirja kirjutada. Pealegi ei kasutanud ta oma graafikutes mitte absoluutseid, vaid keskmistatud andmeid. 1956. aastal peetud kaitsekõnes selgitas ta, et kasutas küll absoluutarve, kuid temast „mitteolenevatel põhjustel” olid graafikutes esitatud tema enda väljaarvutatud suhtarvud.⁹⁹

Töö tuli ümber teha, kuid aspirantuur oli juba lõppenud ning loengute kõrvalt ei olnud Nõmmikul nii palju aega, et käsikiri uuesti läbi töötada. Nii saatis ta samalaadse, lühendamata käsikirja 1955. a septembris uuesti Volfile,¹⁰⁰ koos eelmainitud põhjendustega. Kindlasti tegi ta käsikirja väiksemaid parandusi, kuid üldjoontes jäi kõik samaks. Volfile valmistas see meelehärmi. Ta kirjutas novembris uue retsensiooni, mis sisuliselt oli esialgse versiooni pehmem ümbertöötlus. Ta oli valmis lubama töö kaitsmisele, kuid märkis, et kandidaadikraadi andmine oleneb sellest, kas püstitatud küsimustele vastatakse rahuldavalt.¹⁰¹

Salme Nõmmik kaitses väitekirja Leningradis 29. märtsil 1956. Oma tööpäevikus on ta kirjutanud: „Kõik läks väga hästi.”¹⁰² Edukalt vastas ta ka Volfi küsimusele, miks võttis ta oma dissertatsioonis rajoneerimise aluseks Sauškini, mitte nõukogude geograafiakongressi üldkogu otsuse. Sauškin oli Baranski õpilasena nõukogude majandusgeograafia pealiini esindaja, kuid Nõmmikule oli tõenäoliselt veel

⁹⁸ TÜR KHO. 95-4. L 2.

⁹⁹ TÜR KHO. 95-5. L 130.

¹⁰⁰ TÜR KHO. 95-165. L 1.

¹⁰¹ TÜR KHO. 95-5. L 108.

¹⁰² TÜR KHO. 95-53. L 8.

olulisem asjaolu, et Sauškin oli toetanud tema püüdlusi rakendada Kanti matemaatilisi meetodeid nõukogude majandusgeograafias veel enne ettekande pidamist teemal „Väärkontseptsioone kodanliku Eesti majandusgeograafias”.¹⁰³ Sauškinist kujunes Nõmmiku peamine mõjutaja majandusgeograafia teooria alal ning üks edasise teadustöö peamisi toetajaid. Nõmmik vastas poolehoiule omakorda sellega, et püüdis eesti keeles välja anda Sauškini raamatut „Sissejuhatus majandusgeograafiasse”,¹⁰⁴ luges Tartus tema õpiku järgi sissejuhatust majandusgeograafiasse ning kutsus ta 1960.–1970. aastail mitmel korral Tartu ülikooli esinema.

Hruštšovi-aegne sula – uute võimaluste avamine majandusgeograafias. Nõmmiku valikud

1950. aastate lõpuks väljus majandusgeograafia Nõukogude Liidus veidi ideoloogilise surve alt. Sellele aitas kaasa üldine poliitilise olukorra leevenemine kogu NSV Liidus pärast Stalini surma. Lõdvem poliitiline surve oli suuresti tingitud mahajäämusest kapitalistlikest riikidest. Partei juhtkond mõistis, et ilma Lääne kogemuse rakendamiseta Nõukogude Liidus on riik määratud hävingule (NLKP XX kongress 1956. aastal). Tunnetati vajadust võimu detsentraliseerida ning anda rohkem otsustusõigust liiduvabariikidele ja autonoomsetele üksustele. Selle tulemusel loodi 1957. aastal rahvamajandusnõukogud, mis ei hõlmanud enam Baranski ülesehitatud ja Kolossovski edasiarendatud¹⁰⁵ generaalseid territoriaalseid tootmis-komplekse (nt Eesti kuulus koos Läti, Leedu ning Kaliningradiga (vahel ka koos Valgevenega) NSV Liidu Läänerajooni).¹⁰⁶ Selline piirkondlikkuse arvessevõtt – rahvamajanduse, ennekõike tööstuse ning ehituse juhtimine ja planeerimine territoriaalsel printsübil – avas majandusgeograafidele hoopis uue töövälja. Nõnda sai hakata senisest põhjalikumalt välja selgitama liiduvabariikide väiksemaid rajoone, mis põhinesid sotsialistlikul plaanimajandusel.

¹⁰³ ТҮР КНО. 95-122. L 34.

¹⁰⁴ Ю. Г. Саушкин. Введение в экономическую географию. Москва, 1958.

¹⁰⁵ Н. Н. Колосовский. Район в советской экономической географии. – Вопросы географии. Экономическая география, 27. 1951. С. 46–61.

¹⁰⁶ S. Nõmmik. Looduslik keskkond majandusgeograafias. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 2. Tallinn, 1959. Lk 152–167.

1957. aastal loodi Eesti NSV-s uute partei juhtnõõride järgi rahvamajanduse nõukogu, mida asus juhtima ministrite nõukogu asetäitja Arnold Veimer. Rahvamajanduse nõukogu juurde loodi eri elualade arendamiseks spetsiaalsed valitsused. Olulisimad valdkonnad olid tööstus (tehnilis-majanduslik nõukogu) ja ehitus (ehitustööstuse valitsus), sest nendesse sektoritesse plaanisid nii keskvõim kui ka Eesti NSV kohalik võim teha kõige suuremaid investeeringuid.¹⁰⁷ Et kavandada uute tootmisharude ja -hoonete planeerimist, kaasati töösse ka teadlasi. Peamine vastutus läks akadeemia majandusinstituudile. Instituudi uurimisprioriteediks sai „...vabariigi tootlike jõudude ja nende arengu ning paiknemise perspektiivi küsimustega tegelemine ja tootmise spetsialiseerimise ning kooperasiiooni teemad, et alandada erinevate kaupade omahinda”.¹⁰⁸ Kuigi partei ametliku liini kohaselt kuulus majandusgeograafia ühiskonnateaduste ning füüsiline geograafia loodusteaduste hulka, polnud ametlik ideoloogia kunagi eitanud, et loodusolud ja -varad mõjutavad tootlike jõudude arengut ning paigutust. See oli asjaolu, miks Nõmmik kaasati territoriaalsete tootmiskomplekside planeerimisse. Ta kuulus 1959. aastast rahvamajandusnõukogu tehnilis-majanduslikku nõukogusse ning hiljem ka ehitusvalitsuse tööde planeerimisega seotud nõukogusse.¹⁰⁹ Selle töö tulemusel valmis Nõmmikul artikkel „Majanduslik rajoneerimine teoorias ja rahvamajanduse praktikas”,¹¹⁰ milles ta refereeris Nõukogude Liidu suundumusi.

Kuigi rahvamajanduse nõukogud kaotati 1965. aastal ning keskvõim hakkas jälle ise kontrollima kogu riigi majandust ja teadust, ei saanud edenenud ühiskondliku korralduse tõttu eirata tõsiasja, et kommunismi ehitamise faasis oli rahvamajanduse arengut planeerides vaja peale territoriaalsete tootmiskomplekside uurida ka sotsioloogilisi, kultuur-tehnilisi, puhkemajanduse jt. protsesse Nõukogude Eestis.¹¹¹ Need teadussuunad kinnitas NSV Liidu teaduste akadeemia Eesti NSV teaduste akadeemia jaoks 1964. aastal, mil kogu kontroll

¹⁰⁷ A. Veimer, B. Veimer. NSV Liidu tööstus seitseaastakul. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959. Lk 110–131.

¹⁰⁸ K. Kalling, E. Tammiksaar. Eesti teaduste akadeemia. Ajalugu, arenguid ja järeldusi. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008. Lk 144.

¹⁰⁹ TÜR KHO. 95-51. L 73; S. Nõmmik. Uudne teoreetiline lahendus. – Edasi. 1. juuli 1970.

¹¹⁰ S. Nõmmik. Majanduslik rajoneerimine teoorias ja rahvamajanduse praktikas. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. 88. 1960. Lk 3–17.

¹¹¹ Eesti TA arhiiv. 1-1-1424. L 33–35.

Eesti NSV-s tehtava teaduse üle läks Eesti NSV ministrite nõukogult üle NSV Liidu teaduste akadeemiale.¹¹² Eesti NSV teaduste akadeemia 1964. aasta põhikirjaga allutati ka Eesti ülikoolide teadustöö teaduste akadeemiale. See asjaolu võimaldas ülikoolide inimestel aktiivsemalt lülituda teadustöösse ning teha tasuvaid lepingulisi töid. Geograafiakateedris oli selles eriti aktiivne Ants Raik (1931–1994), nõnda said ka Nõmmik ja tema õpilased selles töös osaleda.

Kuna olud olid leevenenud ning Nõmmik oli rahvamajanduse nõukogus puutunud kokku praktilise planeerimisega, oli tal võimalik hakata välja töötama kogu Eesti NSV teaduslikult põhjendatud rajoneerimiskeemi. Tema enda hinnangul olid tema¹¹³ ja Tarmisto¹¹⁴ senised Eesti NSV majandusliku rajoneerimise katsed vaid tööhüpoteesid, mis ootasid lõplikku lahendust.¹¹⁵ Nõmmiku aastateks 1958–1960 ülikoolile esitatud teadusliku töö plaan nägi ette „Eesti NSV territooriumi majandusgeograafilist uurimist”. Esmalt soovis ta koostada monograafia Tartu linna arenguperspektiividest ja selgitada välja selle tagamaa suurus. Ta kirjutas: „ [Linnad] on kohandunud tootmise vajaduste teenindamiseks arenenud ühiskondliku tööjaotuse süsteemis. Seesugune majanduselu kontsentreerumine on mõeldav ainult mitmekülgsete seoste olemasolu korral linna ja teda ümbritsevate alade – tagamaa – vahel. Nende seostega linn elab.”¹¹⁶ Kuigi Nõmmik kavatses oma uurimuses tugineda nõukogude linnauurimise metodoloogiale (mis tol ajal oli alles loodud¹¹⁷), andis teema võimaluse uurida Tartu linna arengut sotsialistlikes tingimustes ja võrrelda seda Kanti uurimuses kajastatuga.¹¹⁸ Kahjuks ei võimaldanud isegi Hruštšovi-

¹¹² Vt lähemalt: K. Kalling, E. Tammiksaar. Eesti teaduste akadeemia. Ajalugu, arenguid ja järeldusi. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2008. Lk 152, 156.

¹¹³ S. Nõmmik. Economic geography. Division of the territory of Estonia into economic regions. – On the development of geography in the Estonian SSR, 1940–1960. Tallinn, 1960. P. 75–78.

¹¹⁴ V. Tarmisto, M. Rostovtsev. Eesti NSV majandusgeograafiline ülevaade. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.

¹¹⁵ S. Nõmmik. Looduslik keskkond majandusgeograafias. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 2. Tallinn, 1959. Lk 152–167.

¹¹⁶ TÜR KHO. 95-51. L 58.

¹¹⁷ Vt Ю. Г. Саушкин. Экономическая география: история, теория, методы, практика. Москва: Мысль, 1973. 210; R. J. Fuchs. Soviet urban geography – an appraisal of postwar research. – Annals of the Association of American geographers, 54 (2). 1964. P. 276–289.

¹¹⁸ E. Kant. Tartu. Linn kui ümbus ja organism. Linnageograafiline vaatlus, ühtlasi lisang kultuurmaastiku morfoloogiale. Tartu: Postimees, 1927. Lk 192–433.

aegne sula tööd lõpetada. Linnauurimuslik suund jäi aga siiski püsima nii Nõmmiku¹¹⁹ kui ka tema õpilaste töödes, kes uurisid Võru, Viljandi ja Kohtla-Järve linna.¹²⁰ Linna ja selle tagamaa (nn *Hinterland*) suhetes pööras Nõmmik erilist tähelepanu piirilinnade Valga/Valka ja Narva/Jaanlinna probleemidele. Nende linnade arengut võrreldes jõudis ta järeldusele, et 1648–1944 ühtse linnana toimunud ning ka pärast seda teineteisega majanduslikult tihedalt seotud Narva ja Jaanilinn tuleks halduslikult ühendada.¹²¹

Hierarhilised sotsiaal-majanduslikud ruumsüsteemid

Tööstuse ja ehituse planeerimisel Eesti NSV-s puutus Nõmmik kokku rajoneerimise ja tootlike jõudude paigutuse praktiliste probleemidega. Ent nende käsitlemiseks polnud Eesti NSV oludele vastavat metodoloogilist alust. Alates 1950. aastate lõpust oligi Nõmmiku tähtsaim tööülesanne töötada välja Eesti NSV rajoneerimise metodoloogilised alused, millele ta pühendas hulga sissejuhatavaid artikleid.¹²² Seejuures tuli Nõmmikule kasuks Tšetõrkini kollektiivi töösuund, mis otsis „harmoonilist [kompleksset] ühtsust” tööjõu paik-

¹¹⁹ С. Я. Ныммик. К вопросу хинтерланда города. – Тезисы докладов Совещания экономико-географов Прибалтийских союзных республик по вопросам географии городов. Тарту, 1960. 23; С. Я. Ныммик. К вопросу изучения хинтерланда города. – Вопросы географии городов Прибалтики. Таллин, 1963. С. 55–72.

¹²⁰ Vt S. Nõmmik, A. Kapp. Võru linna arenguteest. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 7. Tallinn, 1966. Lk 202–215.

¹²¹ С. Я. Ныммик. Проблема пограничных городов. Научное совещание географов и экономистов Прибалтики по вопросам перспективного размещения производительных сил и использования природных ресурсов в Западном крупном экономическом районе. Таллин, 1963. 115–118; С. Я. Ныммик. Проблема пограничных городов. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 7. Tallinn, 1966. Lk 240–248.

¹²² S. Nõmmik. Majanduslik rajoneerimine teoorias ja rahvamajanduse praktikas. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. 88. 1960. Lk 3–17; S. Nõmmik. Economic geography. Division of the territory of Estonia into economic regions. On the development of geography in the Estonian SSR, 1940–1960. Tallinn, 1960. 75–78; S. Nõmmik. Eesti NSV territooriumi asend ja ja administratiiv-territoriaalne jaotus. Tartu, 1961; S. Nõmmik. Eesti NSV majanduslikust rajoneerimisest. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. 128. 1962. Lk 3–34; S. Nõmmik. On the economic regionalisation of the Estonian SSR. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. 156. 1964. Lk 55–86; С. Я. Ныммик. К вопросу об экономическом районировании Эстонской ССР. – Вестник Ленинградского университета, серия геологическая и географическая, 28 (4), 1960. С. 99–110.

nemise ja spetsialiseerunud tootmisharude vahel materiaal-tööstuslikes kompleksides (rajoonides) sotsialismi arengu tingimustes,¹²³ ehk nagu Tšetõrkin ise oli oma loengutes ja artiklites toonitanud, et majandusrajoon on objektiivselt olemas (Nõmmik oli selle mõtte alla jooninud). Sellise käsitlusviisi korral tuli aga tegelda rahvastiku paiknemise küsimustega (rahvastikugeograafiaga), sest tootmise arendamise eeltingimus oli tööjõu olemasolu. Seda mõistis ka partei, sest enam ei saanud toimida varasema käsituse järgi, mille alusel rajati vajalik tootmisharu (nt värviliste metallide tootmine) inimtühja tundrasse, ehitades sinna vangilaagreid.

Sauškini sõnul väljendus Nõmmiku uurimuste originaalsus alates 1960. aastatest selles, et ta ei jaotanud Eesti mitte ainult territoriaal-majanduslikeks, vaid hierarhilisteks sotsiaal-majanduslikeks kompleksideks, mis hõlmasid peale tööstuse ja selle sisemiste ning välimiste seoste ka mittetootlikke sfääre, nagu teadus, haridus ja kultuur. Seejuures pööras Nõmmik erilist tähelepanu linnadele kui sotsiaal-majanduslike rajoonide loomulikele tõmbekeskustele nii oma suuruse kui ka funktsioonide poolest.¹²⁴ Et mõista sotsiaalseid protsesse, alustas ta koostööd Tartu ülikooli sotsioloogidega. Selle aspektiga oli tegelnud Walter Christaller (1893–1969) Saksamaal.¹²⁵ Eestis olid samalaadseid probleeme vaadelnud Edgar Kant¹²⁶ ja Endel Krepp (1908–1983),¹²⁷ kes töötasid välja uue valdadesüsteemi, mis jõustus 1939. aastal.

Niisugune vaatenurk nõudis matemaatiliste meetodite rakendamist, siin sai Nõmmik jälle võtta eeskuju Kantist. Ametlikult Nõmmik talle ometigi ei viidanud, sest poliitiline surve võis uuesti

¹²³ Ю. Г. Саушкин. Экономическая география: история, теория, методы, практика. Москва: Мысль; Четыркин, В. М. 1957. О районообразующих признаках в советском экономическом районировании. – Вопросы географии. Экономическая география. 41. 1973. С. 9–28.

¹²⁴ Ю. Г. Саушкин. Экономическая география: история, теория, методы, практика. Москва: Мысль, 1973; vt: У. И. Мересте, С. Я. Ньммик. Современная география: вопросы теории. Москва: Мысль, 1984.

¹²⁵ W. Christaller. Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesamtmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena: Gustav Fischer, 1933.

¹²⁶ E. Kant. Bevölkerung und Lebensraum Estlands. Ein anthropoökologischer Beitrag zur Kunde Baltoskandias. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv, 1935.

¹²⁷ E. Krepp. Valdade majanduslik olukord ja territoriaalne ümberkorraldus Eestis. – Tartu Ülikooli Majandusgeograafia Seminari Üllitised, 25. Tallinn: Eesti Kirjastus-Ühisus, 1938.

tugevned ja lubatu muutuda karistatavaks. Matemaatiliste meetodite kasutamist ja väljatöötamist soosis siiski ka Nõukogude Liidu ametlik poliitika.

Nimelt osalesid nõukogude geograafid eesotsas Sauškiniga 1960. aastal XIX rahvusvahelisel geograafiauniooni kongressil Stockholmis ja Lundis (seal peeti linnageograafia sümposium). See kongress kujunes pöördeliseks matemaatiliste ja füüsikaliste meetodite rakenduses nii majandusgeograafias kui ka linnageograafias.¹²⁸ Urbanistikas etendas suurt osa Rootsi koolkond eesotsas Torsten Hagerstrandiga (1916–2004), keda omakorda oli mõjutanud Lundis elanud Kant. Lundis esines ettekandega ka Kant ning sümposiumi käigus tunnustati tema tööd.¹²⁹ Sauškin avaldas pärast konverentsi artikli, kus kasutas Ameerika majandusteadlase Walter Isardi (1919) ideid matemaatiliste meetodite ja mudelite kohta, et selgitada välja territoriaal-majanduslikud rajoonid.¹³⁰ Kahjuks ei õnnestunud Nõmmikul sellest viljakast kongressist osa võtta, kuigi ülikooli kooskõlastus sõidu kohta oli olemas. Kõrgemalt poolt ei saadud aga nõusolekut.¹³¹ Samamoodi läks ka sõiduga Kanadasse XXII rahvusvahelise geograafiauniooni kongressile, ehkki tema ettekande teesid Montrealis ilmusid.¹³² Osalus Stockholmi kongressil oleks eesti juhtivatele majandusgeograafidele Nõmmikule ja Kantile andnud ajaloolise võimaluse kohtuda, kuid see ei saanud teoks.

Kirjandust matemaatiliste meetodite kohta majandusgeograafias sai Nõmmik kõigest hoolimata kasutada Eesti NSV rajoonide ning allrajoonide väljaselgitamiseks. Teadmisi sai ta täiendada ka mitmel seminaril, kus käsitleti matemaatiliste meetodite rakendamist majandusgeograafias. Ühe üleliidulise seminari korraldas ta ise koos geograafiakateedriga 1967. aastal Otepääl. Aastail 1972–1976 osales

¹²⁸ Ю. Г. Саушкин. Экономическая география: история, теория, методы, практика. Москва: Мысль, 1973. С. 259, 275, 288.

¹²⁹ Vt O. Kurs. Maateadusest Eestis. Geograafiast ja geograafidest 20. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi kirjad VIII. Tartu, 2007. Lk 88.

¹³⁰ Ю. Г. Саушкин. О построении экономических моделей районных и локальных территориально-производственных комплексов. – Вестник Московского Университета. 6. 1960. С. 3–9.

¹³¹ TÜ arhiiv. 11-k-2108. L 87–87p.

¹³² TÜR KHO. 95-125. L 6; S. Nõmmik. Spatial concentration and social economic geography. – Economic Geography. 22th International Geographical Congress. Montreal, 1972. P. 611–612.

Nõmmik koos Sauškini, Nina Blažko (1915–1982; peetakse matemaatiliste meetodite esmakasutajaks NSV Liidus) ning Juri Medvekoviga (1928) rahvusvahelise geograafiauniooni Nõukogude Liidu allkomisjonis, kus olid vaatluse all statistilised meetodid geograafias.¹³³ Pärast rahvusvahelise geograafiauniooni XXIII kongressi Moskvas jäi tal aga käimata USAs, kus Nõmmikul paluti 1976. aastal osa võtta matemaatiliste meetodite komisjoni tööst.¹³⁴

Üks Nõmmiku matemaatilisi käsitusviise oli gravitatsioonilise väljateooria kasutamine, et selgitada Eesti NSV-s välja eri taseme ja funktsioonidega tõmbekeskused. Esmalt tegeles ta selle teemaga lepinguliste tööde raames koostöös ENSV ehituse teadusliku uurimise instituudi ja ehituskomiteega. Selles töös aitasid teda nii poeg Riho kui tema õpilased.¹³⁵ Seda laadi töösuunast kasvaski välja mõte kirjutada doktoritöö. Juunis 1967 kirjutas ta Tartu ülikooli rektorile, et viimastel aastatel on aktuaalseks muutunud „...oblastite ja väikeste liiduvabariikide detailse rajoneerimise probleem. See rajoneerimine ei saa enam piirduda ainult tootmise arvestamisega, vaid peab vältimatult haarama ka ühiskondliku taastootmise teised komponendid, nimelt teenindussfääri ja mittemateriaalse tootmise. Niisugune aspekt nõukogude majandusliku rajoneerimise teoorias pole seni viljelemist leidnud”.¹³⁶ Oma arusaamale leidis ta toetust 1967. aastal Riias peetud konverentsil pärast oma ettekannet¹³⁷: mõtet pooldasid

¹³³ TÜR KHO. 95-2. L 137.

¹³⁴ TÜR KHO. 95-2. L 137–139.

¹³⁵ S. Nõmmik. Kompleksne territoriaalne planeerimine teoorias ja rahvamajanduse praktikas. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. 9. Tallinn, 1969. Lk 138–151; S. Nõmmik. 1984. On Region-forming cores. – Soviet Geography, 25 (2). P. 88–94; S. Nõmmik, U. Pragi. Matemaatilistest meetoditest geograafias. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 9. Tallinn, 1969. Lk 176–194. С. Я. Ныммик. Сущность, задачи и метод дробного экономического районирования (на примере Эстонской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук. Тарту, 1969; С. Я. Ныммик. Дробное экономическое районирование и изучение городских поселений. – Ученые записки ТГУ, 237. 1969. С. 90–108; С. Я. Ныммик. Региональные системы поселений как каркас районообразования. – Вестник Московского университета, серия 5 (география), 3. 1969. С. 35–45; С. Я. Ныммик, Т. А. Кааре. О типологии промышленно-производственных территориальных комплексов. – Ученые записки ТГУ, 242. 1969. С. 68–81.

¹³⁶ TÜR KHO. 95-2. L 105.

¹³⁷ С. Я. Ныммик. К вопросу внутривнутриреспубликанского экономического районирования Эстонской ССР. – Тезисы докладов на совещание географов Советской Прибалтики. Рига, 1967. С. 21–23.

nii Blažko kui ka teised majandusgeograafid.¹³⁸ Otepää seminari ajal sama aasta augustis esitas ta oma mõtte Sauškinile, kes hilisema ametliku juhendajana parandas veidi doktoriväitekirja plaani, mille eesmärgiks sai analüüsida detailse majandusrajoneerimise olemust, ülesandeid ja meetodit Eesti NSV näitel sotsialismi tingimustes.¹³⁹ Selle dissertatsiooni kaitses Nõmmik 1970. aastal Moskva ülikoolis.¹⁴⁰ Ametlikud oponendid olid geograafiadoktorid professorid Ivan Belousov (1901–1978) ja Blažko ning Arnold Veimer (1903–1977). Moskva majandusgeograafi Medvedkovi eeskujul oli ka Nõmmiku väitekirja referaat¹⁴¹ esitatud teesidena.

Ühes daatumita kirjas on Sauškin iseloomustanud käsikirja järgmiselt: „...töö on kogu oma mahus suurepärase, kirjutatud kaasaegse teaduse tasemel [---] [Selles] on terve rida õnnestunud uuendusi doktoritöö tasemel. Loomulikult see ei ole veel kõik, sest puudub tervik ja ees seisab veel raske töö, et orgaaniliselt ühendada teoreetiline osa faktide ja praktikaga. [---] igal juhul, on Teil vaja jätkata ning lõpetada oma töö dissertatsiooniga. Terviklikult on see õnnestunud.”¹⁴²

Mahukas doktoritöö käsikiri¹⁴³ koosneb lühikesest eessõnast, sissejuhatausest, teooria ja meetodi käsitelust, kokkuvõttest ning joonistest ja kasutatud kirjanduse loetelust. Teooria osas on uudsena käsitletud Nõukogude Vene majandusgeograafide töödes puudunud detailse majandusliigestuse astmeid ning piirkondade puhul vajadust uurida linnade mõjupiirkondi ja majandussidemeid. Meetodi rakenduses on Nõmmik järjestanud neli etappi: 1) territooriumi majandusgeograafiline diferentseerumine, 2) otsinud rajooni eristumise liikumapanevaid jõude, 3) näidanud linnaliste asulate võrku rajooni sõrestikuna ning 4) jõudnud majandussidemete uurimise kaudu rajoonide piiritlemisele. Meetodi teises osas on ta käsitlenud 5) majan-

¹³⁸ TÜR KHO. 95-2. L 105.

¹³⁹ TÜR KHO. 95-6. L 18–20.

¹⁴⁰ С. Я. Ныммик. Сущность, задачи и методдробного экономического районирования (на примере Эстонской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук. Тарту, 1969.

¹⁴¹ С. Я. Ныммик. Сущность, задачи и методдробного экономического районирования (на примере Эстонской ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора географических наук МГУ. Москва, 1970.

¹⁴² TÜR KHO. 95-6. L 133.

¹⁴³ С. Я. Ныммик. Сущность, задачи и методдробного экономического районирования (на примере Эстонской ССР). Диссертация на соискание ученой степени доктора географических наук. Тарту, 1969.

dusrajoonide tüpoloogiat ning 6) edasise arengu võimalusi. Rajoneerimise puhul jätkas Nõmmik oma varasemat käsitluslaadi, jagades meie maa Loode-, Kirde-, Kagu- ja Edela-Eestiks ning Lääne-Eesti saarestikuks. Jaotust on põhjendatud mitmesuguste majandusside-
metega ja matemaatilisel teel saadud tulemustega. Kuid uustööstuse ületähtsustamise tõttu on põlevkivi piirkonna mõju näidatud tegelikusest suuremana.

Doktoritöö autoreferaadi,¹⁴⁴ Eesti majandusgeograafia õpiku esimese osa¹⁴⁵ ja mitmes laiema levikuga erialajakirjas avaldatud vene- ja ingliskeelsete artiklitega¹⁴⁶ sai Salme Nõmmik tollase NSV Liidu võimkonnas hästi tuntuks ning temale hakati üha enam vii-
tama.¹⁴⁷ Nõmmik sai mitu riiklikku autasu ning valiti NSV Liidu (praegu taas Vene) geograafiaseltsi auliikmeks. Moskva kõrval kujunes Tartu tänu Nõmmikule arvestatavaks keskuseks majandusgeograafia alal. Ka oma üliõpilaste ja aspirantide seas oli ta neil aastail

¹⁴⁴ С. Я. Ныммик. Сущность, задачи и методдробного экономического районирования (на примере Эстонской ССР). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора географических наук МГУ. Москва, 1970.

¹⁴⁵ S. Nõmmik. Eesti NSV majandusgeograafia I. Tartu, 1969.

¹⁴⁶ С. Я. Ныммик. О ядрах районообразования. – Вестник Московского университета, серия 5 (география), 1. 1970. 47–52; С. Я. Ныммик. О соотношении объекта и метода изучения экономической географии. – Вестник Московского университета. Серия 5 (география). 4. 1971. С. 21–26; С. Я. Ныммик. Социально-экономическая география в системе общественно-географических наук. – Известия АН СССР, серия географическая, 4. 1982. С. 98–106; У. И. Мересте, С. Я. Ныммик. Современная география: вопросы теории. Москва: Мысль, 1984; S. Nõmmik. 1984. On Region-forming cores. – Soviet Geography, 25 (2). 1984. 88–94; S. Nõmmik. V. I. Lenini õpetus ja nõukogude majandusgeograafia. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat, 11. 1972. Lk 5–18; S. Nõmmik. Territoriale Konzentration der gesellschaftlichen Produktion und Dynamik der Siedlungssysteme. – Petermanns Geographische Mitteilungen, 119 (1). 1975. 26–29; S. Nõmmik, V. Murel. On the study of settlement systems (with reference to the Estonian SSR). – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 282. 1971. 133–151; S. Nõmmik, T. Kaare. On the typology of territorial industrial production complexes. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. 282. 1970. P. 153–169; S. Nõmmik, A. Raik. Contribution of Estonian geographers to complex territorial planning. – Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. 282. 1970. P. 1–15.

¹⁴⁷ Ю. М. Машуков. Внутриобластное экономическое районирование Сибири (анализ проведенных исследований). Автореферат. Иркутск, 1971; Т. Е. Губанова (сост). Экономическая и социальная география в СССР. История и современное развитие. Книга для учителей. Изд. второе. Москва: Просвещение, 1987. С. 37–38, 94; В. В. Смалъ. Система расселения Черниговской области. Автореферат. Киев, 1990. 1; А. А. Ткаченко, Э. Л. Файбусович. Альфред Геттнер и российская география. – Вестник Тверского Государственного Университета. Серия география и геоэкология. 22 (82). 2008. С. 3–23.

väga populaarne. Ajapikku tema autoriteet aga üha vähenes, sest osa 1980. aastate majandusgeograafiaüliõpilasi hakkas teda ignoreerima ning autoriteediks pidama hoopis teisi uurijaid, kas Lääne klassikuid (Walter Christaller, Wilbur Zelinski (s. 1921) jt) või siis opositsiooniliselt meelestatud, valdavalt juudi päritolu Moskva nooremaid geograafe (nt Olga Gritsay, s. 1955). Aina rohkem hakkasid üliõpilased huvituma ka Edgar Kanti tegevusest. Kanti töid oli Nõmmik palju kasutanud ja need võimaldasid tal Kanti pärandit edasi arendades saavutada plaanimajanduse tingimustes kogu Nõukogude Liidus suur autoriteet nii matemaatilise geograafia meetodite kui ka sotsiaal-majanduslike territooriumide rajoneerimise teoreetiliste aspektide väljatöötajana. Ebakindlad poliitilised olud polnud lubanud Nõmmikul Kanti piisavalt viidata ja üliõpilastele tundus ta seepärast pigem tagurlasena: nad ei mõistnud pikka aega surveoludes elanud inimese sisemaailma, mida täitis kartus ja hirm, et vana aeg ja mitut laadi repressioonid võivad jälle tagasi tulla. Seda asjaolu arvestamata pole võimalik mõista aastail 1947–1957 Eesti NSV-s töötanud inimesi.

Kokkuvõte

Salme Nõmmiku tulek majandusgeograafiasse oli seotud paljude õnnelike kokkusattumustega, eelkõige tasub silmas pidada akadeemilise kaadri põgenemist nõukogude võimu eest välismaale 1944. aastal. Õppetööks vajalik kaader tuli uuesti kasvatada. Salme Nõmmikule langes osaks end ise ülikoolis õppetöö kõrvalt koolitada ja samal ajal teisi õpetada. See oli väga keeruline ülesanne, seda enam, et nõukogude majandusgeograafia põhines täielikult marksistlik-leninliku filosoofia dialektilisel ja ajaloolisel materialismil. Nõmmiku suureks teeneks tulebki pidada majandusgeograafia kateedri teadusliku uurimistöo suundade kujundamist Tartu ülikoolis, kuigi seda tehti ajastule kohaselt nõukogulikuis vaimus.

Nõukoguliku majandusgeograafia üldist taset arvestades õnnestus temal kui hilisel tulijal Vene kolleege teaduslikus mõttes siiski mõneti ületada. Sellisele tasemele jõudmiseks kasutas Salme Nõmmik suuresti iseseisvas Eestis loodud pärandit. Loomet väärtustavas vabas ühiskonnas töötanud Edgar Kant oli oma ajast tunduvalt ees.

Salme Nõmmikul aga õnnestus Kanti töid ideoloogiliselt kritiseerides leida enda jaoks just see, mis viis ta nõukogude majandusgeograafia klassikute ridadesse – matemaatiliste meetodite rakendus sotsiaal-majanduslike ruumsüsteemide uurimisel. Ehkki Blažkod peetakse esimeseks matemaatiliste meetodite kasutajaks Nõukogude Liidus viljeldud majandusgeograafias, mõistis Nõmmik selle rakendamise vajadust märksa varem. Sellest olid teadlikud nii Sauškin kui ka paljud teised Nõukogude Liidu juhtgeograafid. Ent parteiline suund ei soosinud 1950. aastate algul administratiiv-majanduslike rajoonide ja nende allrajoonide, vaid hoopis lihtsate hiiglaslike tööstus-rajoonide uurimist, seetõttu ei saanud Nõmmikust matemaatiliste meetodite esmakasutajat Nõukogude Liidu majandusgeograafias. Niipea kui parteiline suund muutus ja väiksemate territooriumide rajoneerimise uuringud muutusid võimalikuks, alustas Nõmmik seda tööd. Võrdlusmaterjal, mille olid Eesti Vabariigi ajal kogunud eesti maateadlased, oli piisav, et fikseerida nende põhjal muutusi sotsialismi tingimustes ja prognoosida arengut. Kuid seda ei saanud teha isegi teoreetilisel tasemel, sest 1) nõukogude kord ei võimaldanud kasutada ei vabariigi- ega nõukogudeaegseid usaldusväärseid statistilisi andmeid, 2) parteilisel printsiibil juhitud riigi ülesehitus eri tüüpi rajoonidena oli kunstlik ega arvestanud turuseadusi ning 3) objektiivne matemaatiliste meetodite piiratus lubas geograafilise ruumi olemust mõista vaid osaliselt.

Kuigi nõukogude ühiskond on Eestis pelgalt ajalugu, vajas see kunagi toiminud süsteem enda eksisteerimiseks õigustust. Üks olulisi valdkondi, mis nõukogude korra olemasolu õigustas, oli majandusgeograafia. See on põhjus, miks Salme Nõmmik on meil unustusse vajunud, kuid tema teadustööle viidatakse ka edaspidi Venemaal, kus riik ja võim toetus rajoneerimisele üle 60 aasta.

Salme Nõmmik and Estonian economic geography – possibilities and choices

ERKI TAMMIKSAAR, TAAVI PAE, OTT KURS

The becoming of Salme Nõmmik (1910-1988) an economic geographer was a coincidence of several favourable circumstances; in the first place, it was conditioned by the emigration of the academic personnel of the Republic of Estonia abroad in the fear of Soviet rule in 1944. In comparison with the general level of Soviet economic geography, she was in several scientific aspects more successful than her Russian colleagues, although she took up geographical science relatively late (she was 36). To reach such an academic level, Nõmmik greatly made use of the scientific legacy created in independent Estonia. Edgar Kant (1902-1978) who had an opportunity to work in a liberal society open for new ideas, was far ahead of his time. Criticizing Kant's ideas ideologically, Salme Nõmmik managed to make use of the achievements of Kant – mathematical methods in economic geography – which took her among the classics of Soviet economic geography. As the direction in economic geography approved by the party at the beginning of the 1950s was not favourable for the investigation of administrative-economic regions and their sub-regions, supporting large and instead simple regions based on industry, Nõmmik did not become a pioneer in the application of mathematical methods in economic geography in the Soviet Union. As soon as the party changed its attitude and it was possible to study the regionalization of smaller territories, Nõmmik took up that work. The comparative material collected by Estonian geographers during the Republic of Estonia between two world wars was sufficient to be used effectively in establishing changes under socialism and prognosticating the developments. It, unfortunately, did not give results as 1) the Soviet government did not allow to use reliable statistical data neither from the period of the Republic of Estonia, nor from the Soviet period, 2) the building up of the state by regions of different types, following

the party principles, was too artificial and rejected marketing laws, 3) objective restrictions in the use of mathematical methods, did not enable to comprehend completely the essence of geographical space.

Although the Soviet society is part of the history, we have to accept that the system existed and required a methodological basis for its existence. One of the important fields warranting the existence of the Soviet rule was economic geography. That is why the investigations by Salme Nõmmik will in future also be referred to in Russia, where the state and power rested on regionalization for over 60 years.